

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 35 (17072)

2006 чылдың
АПРЕЛЬ 4,
вторник

Номерни парлагаже
дужаагань:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

АРАТТЫҢ ДУЗАЛАКЧЫЗЫ

Солунувустун моң мур-
нунда үндүрүлгелеринде
Баян-Колда арат ажыл-
агыйлыг Чамзырын Маадыр
дугайында бижээн бис. Ооң
чедишкинниг ажилдап
чорурунга, чугаажок-ла,
өөнүң ишти, өске-даа
дузалакчылары улуг үлүүн
кирип турар. Оларның
бирээзин бо чуруктан көрүп
тур силер, ооң адын Амир
Багай-оол дээр, ол чаш төл
азыраарыга мергежий
берген, сакманчы дээр
хүлээлгезин черле кызымак
күүседип турар. «Амир
Багай-оол дээрге багай

эвес сакманчы-дыр» — деп,
корреспондентилер сөстөр-
биле ойнай каапкан.
Ол чааскаан эвес, ынчан-
гаш коданда маңажып ту-
рар чүс оранчок ажыг анай,
хураганнарның бети дээрге
үштүн бир кези аңаа онаа-
жыр, оларын Амир ажаап,
азырап турар. Аныяк киж
тускайлаң амыдыралының
эге базымнарын ындыг
берге, чымыштыг үүле-биле
эгелеп алган, моон сонгаар
кандыг-даа ажыл-ишке то-
рулбас кылдыр дадыгып
чоруур. Бо чуруктардан
ангор анай эмзиртип турар
Амирни база чаа чылдың

Көдээниң хөөннери

олчазы — тыва уксаалыг
хураганнарны көрүп тур
силер.

Бистиң корр.
В. Балчий-оолдуң
тырттырган чуруктары.

Аныяктарга «ажык эжиктер хүнү»

Март 30-де эртенги
шакта Кызыл хоорайда
Улусчу чогаадылга ба-
жыңына республиканың
ол-бо булуңнарындан
келген аныяк-өскөн хөйү-
биле чыгып келген. Ол
хүн Тыва Республиканың
Эртем болгаш өөредилге
черлериниң талазы-биле
агентилели келир үениң
«Ажык эжиктер хүнү»
эрттирген.

Улусчу чогаадылга ба-
жыңының фойезинде Тыва-
ның күрүне университе-
диниң болгаш респу-
бликаның тускай ортумақ
өөредилге черлериниң
самбыраларында аби-
туриент кижиге чугула херек
документилер хевирлерин,
тайылбырларны, шылгал-
далар даңзыларын болгаш
фото-чуруктарны тус-ту-
зунда элбээ-биле аскан.
Өөредилге черлериниң тө-
лээлери аныяктарның со-
нуургаан айтырыгларына
тайылбырларны ол-ла
черинге берип турган.

«2006 чылда кадрлар
бетелкелинге күрүне чагы-
ның дугайында» илеткелди
ТР-ниң Эртем болгаш өөре-
дилге черлериниң талазы-
биле агентилелиниң ди-
ректорунуң оралакчызы
О.М. Хомушку, «Чаңгыс аай
күрүне шылгалдаларын
(ЕГЭ) эрттирериниң талазы-
биле шенелдеге республика-
ның ниити билиг школала-
рының киржилгезиниң дуга-
йында» илеткелди ТР-ниң
Өөредилге болгаш эртем
ямызының методизи Л.А.
Муравьева, чурттуң дээди
шериг өөредилге черле-
ринче шылгалдаларның,
ниитизи-биле шериг эртем-
ниң онза талаларының дуга-
йында илеткелди ТР-ниң
шериг комиссары С.В. Та-
рулин, Онза байдалдар
ямызының дээди өөре-
дилге черлериниң дуга-
йында дыңнадыгыны ТР-де
эргелелдиң төлээзи М.Д.
Монгуш, көдээ ажыл-агый
специалистеринге бо чылгы
чагы дугайында илеткелди
Ч.О. Баталова дээш, өске-
лер-даа кылган.

«Ажык эжиктер хү-
нүнге» республиканың дээ-
ди болгаш ортумақ өөре-
дилге черлериниң дирек-
торлары киржип, аныяк-
тарның хей санныг айты-
рыгларына харыылааннар.
Бистиң корр.

УЛУГ ХУРАЛДЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ РОССИЯНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ В.В. ПУТИНГЕ КЫЙГЫРЫГ ХҮЛЭЭП АЛГАНЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА РОССИЯНЫҢ АГРАР ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА САЛБЫРЫНЫҢ

Хойлужудулга палатазының бөлүк депу-
татарының Россияның Президентизи В.В.
Путинге хоп-нүгүлдүг болгаш байдалды шын
эвес тайылбырлаан кыйгырыгына Россияның
аграр партиязының Тыва Республикада салбыры
киленээнин, ол талазы-биле дүвүрелин илергей-
леп тур, ында күштүг болуп турар федералдыг
хойлу-дүрүмнерге болгаш Тыва Республиканың
Конституциязынга чөрүштүр федералдыг
удуртулганы республика удуртулгасынга удур
тургузарын база Тыва Республикага туруштуг
турум чорукту божаңнадырын оралдашкан.

Хойлужудулга палатазының Даргазы В.М.
Оюн, Хойлужудулга палатазының Даргазының
оралакчызы В.Г. Вальков, депутаттар В.М. Барты-
на-Сады, А.П. Дамба-Хуурак, Б.К. Балчий-оол
болгаш өске-даа чамдык депутаттар Улуг
Хуралдың Хойлужудулга палатазының ажил-
чорудулганы ханы кризиске чыгап кириген.
Кыйгырыгының утказы херек кырында байдалга
дүүшпес болгаш ону Хойлужудулга палатазы-
ның регламентиниң, «Россия Федерациязының
күрүне эрге-чагыргазының хойлужудулга
(төлээлелге) болгаш күүсекчи органнарын
организаастаарының ниити принциптериниң
дугайында» Федералдыг хойлуну база Тыва

Республиканың Конституциязын эң каржызы-
биле хажыдып хүлээп алган.

Хойлужудулга палатазының удуртулганы
харыысалга чок депутаттарның кыйгырыын
Хойлужудулга палатазыны кылдыр 2006
чылдың март 22-де № 1754 доктаал-биле хүлээп
алгаш, айтыкан Федералдыг хойлунуң 19
чүүлүнүң 4 пунктун хажыткаш, Хойлужудулга
палатазының бүрүн эргелерин холгаарлап
шиңгээдип алган. Төлээлекчилер палатазы-биле
харылзашпаан, оон бүрүн эргелерин херекке
албаан, а Улуг Хуралдың бүрүн-бүдүн чоруун
үрээш, Тыва Республиканың Конституциязын
каржызы-биле хажыткан.

Республика ханы социал-экономиктиг
кризисте туруп турар деп бөлүк депутаттарның
санап турары херек кырында байдалга дүүшпейн
турар. Тозан чылдарның бүгү россияжи
үргүлчүлелдиг көдээ ажыл-агый кризисин биске
Тываның Чазаа доктаадып шыдаан. Ол кризис
үзүндө Россияның хей-хей регионнарына муң-
муң суурлар чиде берген, социал адырның
кончуг хей көдээ албан черлери хагдынган
болгай. Тыва Республиканың Чазаа көдээ
черлерге школаларны, уруглар садтарын,
участок эмнелгелерин болгаш клубтарны чүглө

МЕДЕГЛЕЛИ

хевээр арттырып камгалап алган эвес, социал
адырның көдээ болгаш хоорай албан черлериниң
чаа-чаа бажыңнарын туткан. Мурнады хөгжүдөр
«Агроулетпүр комплекзин хөгжүдери» национал
телевилелди 2006 чылда боттандырар сорулга
салдыган, ол база-ла күүсекчи эрге-чагыргага
долузу-биле хамааржыр айтырыг-дыр.

Россияның Аграр партиязының Тыва
Республикада салбыры Чазак Даргазы Ш.Д.
Ооржактын туружун болгаш политиказын
деткивишаан, Улуг Хуралга көдээниң база
агроулетпүр комплекзиниң ишчилериниң эрге-
ажыктарын камгалаар сорулга-биле Улуг
Хуралга аграр фракцияны тургузарының
эргемок чугулазын медереп билгеш, Улуг
Хуралга ам болур соңгулдаларга киржинге
шиттирлин медеглел тур. Сорулга болза Улуг
Хуралга Тываның төлөпиг оолдарын болгаш
харыысалга чок 13 депутаты болгаш оларның
идейлиг талалакчыларын кирибери болуп турар.

Россияның аграр партиязының Тыва
Республикада салбырының Чөвүлели.
РАП-тың ТРС-тиң даргазының оралакчызы
Д.Х. Дансюрюн ат салган.

РОССИЯНЫҢ АГРАР ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА САЛБЫРЫНЫҢ ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНУНГА

Хүндүлүг хамаатылар!
Россияның аграр партиязының Тыва Респу-
бликада салбырының Чөвүлелиниң кежигүннерин
силер бүгүдөгө мындыг медеглелди кылырын
Россияның Президентизи В.В. Путинге Тыва
Республиканың Хойлужудулга палатазының
харыысалга чок бөлүк депутаттарының хоп-
нүгүлдүг болгаш байдалды шын эвес тайыл-
бырлаан кыйгырыгы албадады. Олар боттарының
кыйгырыгында Тыва Республикада экономиктиг,

социал болгаш политиктиг кризис туруп турар
деп чылдагааннап, ынчангаш Тыва Респу-
бликаның Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактын
бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының
дугайында Россияның Президентизи В.В.
Путинден дилеп турарлар.

Кыйгырыгының эгелекчилери болза Хойлу-
жудулга палатазының Даргазы В.М. Оюн, Хойлу-
жудулга палатазының даргазының оралак-
чызы В.Г. Вальков, депутаттар В.М. Бартына-

КЫЙГЫРЫҢЫ

Сады, А.П. Дамба-Хуурак, Б.К. Балчий-оол бол-
гаш өске-даа чамдык депутаттар болуп турар.

Кыйгырыгы 21 бадылаашкын орнунга 13
бадылаашкын-биле хүлээп алган, ол дээрге
Регламентини каржызы-биле хажытканы-дыр.
Ындыг болганда, кыйгырыг Хойлужудулга
палатазының албан езузунуң документизи эрге-
байдал чок.

(Уланчызы 2-ги, 3-кү арыннарда).

Хүндүлүг дыштанылгада олурзумза-даа, уругларымга дузалажып, немелде огород ажил-агыйын тудуп, Ак-Довурак хоорайның культурулук болгаш хөй-ниити хемчеглеринден чыда кагбайн чурттап чор мен. Ол ышкаш солун-сеткүүлдерни номчуп, телевизордан дамчыдылгаларны көрүп, Россияда болгаш республикада кол болушкуннарны хайгаарап көрүп чор мен. Шаандагы Дээди Хурал депутаттарын эгелээш, бо үеде Хоойлужудулга палатазының депутаттарынга чедир ийи дээди органывыстың 10 ажыг чылдар иштинде соксаал чокка уламчылап келген чөрүлдээлеринге хамаарылгамны, дүвүрелдеримни илередир болдыг бижип ор мен.

Тыва Республиканың бирги Президентизинге Ш.Д.Ооржакты, Дээди Хуралдың даргазынга К.А.Бичелдейни соңгуп алганывыста, дээди, дең эргелиг даргаларывыска чоннуң идегели улуг турганын сактып чор мен. Салым-чаянныг эртемден, Бичелдей даргавыс дугайында чоннуң сонургалы улам алгып, чоорту Тывага билдингир кижилер апарганын эскерип чордум. Мээң ол даргага идегелим улуг турган. Ынчалза-даа Тывага ийги президент соңгудалары чоокшулап орда-ла, идегелим хатка алыскан хүл ышкаш арлы берген. Кандыг-даа угааныг кижиде четпестер турар дээр. Бичелдей даргавыс политиканың хайыга алысканы ол ийикпе, шүгүмчүлелге ынак кижилер дээр чораан. Президент соңгудалары эгелей бээр, ооң шүгүмчүлээр чоруу бактаашкынче шилчий берип, ыңдыг чаңы тода көстүп

Бедик эрге-дужаалды чүгле чону хайырлаар

келген. Бактажыр чорук тыва кижилерге таарышпас болгаш ооң кол кордакчыны тиилеп алып сорулгазы бүтпейн барган чоржук. Эрге-дужаал дээш политикаже эмин эрттир сиңниккеш, соңгукчуларынче барып, кожуун, хоорайлар кезип, ажил-үлөзүн түңнөп, арга-сүме солушпайн баргаш, чондан хоорулуп, оларның деткимчезин албас апарган кижилер бо. Шак ынчан, эштип билбес кижини эземче супканы дег, тутунар, халбактаныр чүвези чок апаарга, өскээр булганып, «Риск» солун даргавыстың чарылбас кезээ апарганы ол. Хуу солун-биле даргавыстың холбашканы таварылга эвес боор, ол солунну номчуп, көрүп олурарга, кайда багай чүве болганыл, ында ол солуннуң журналистери чеде бергеш, бир таланы карартып, өскезинге болчуп тургаш, улуг аас-дыл үндүреринче угланган солун чоржук. Ол солунда чарлалдар бар, оозу эки.

Политика-биле халбактанышкан депутаттар хуу солуннарны мактап турганын бодаарга, хоп-чип бактаашкыннарның ам-даа күштелирин күзеп турарлары ол боор. Черле элдеп улус бо. Бичелдей дарганы чүгле телевизордан көргөн мен. Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Майлоловичини бир хүрээге улуг ачы-буян хайырлап турда, телевизордан көрдүм. Бодун көрбээн мен. Кончуг-даа анык

кижи чораан. Бо уруглар иези кижилер, мен бодаарымга, оларны чон депшидип каан чүве болганда, чондан хоорук чорууга, кылып турар ажылы бүдөр чүве бе моорнар? Ам болур соңгудаларда депутат шилип алырда, кончуг кичээнгеилги болурун соңгукчулардан дилээр-дир мен. Ажил-агыйга шаптык кадып, эрге-дужаал сүрүп маңажыр политиктер турбазын чедип алырының дугайында арга-сүме кадарын чонумдан база дилеп каайн. Алгыш-кырыш уламчылаар болза, биче буурай чоннуң амыдыралыңга черле эки чүве турбас.

Шоор чон чер кырындан чиде бээриниң айылы тыптып кээрге, культуразын, төрөөн дылын катап тургузары-биле кончуг улуг хемчегни (симпозиумну) чорудуп турарын солунда бижип каан чорду. Тываның талантылыг оолдар, кыстары аңаа чорааш, чыылган чонну кайгаткаш келген чораан. Бистиң Тывавыс амдызында бүдүн-бүрүн турда, Москваже хомудал чагаалар бижип турбайн, соңгукчуларыңарның кежини четтирип, республикавыстың хөгжүлдэзи дээш чаарттыңан угланышкыннарны кылып чоруу болунарза, эрге-дужаал силерниң холуңарда.

Валентина ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочун.

Чоннуң үнү күштүг

Шуугаазынны соксадыңар, дээргилер

Бо-ла чурттап келгеш, кижилер чамдык солуннардан кижилер сагыжынга кирбес элдеп болгаш эки чүве-даа билеп ал шыдавас чүүлдерни база номчуур-дур. Шыны херек, солуннарны номчуурум-даа хөлчок, дугаар бүрүзүн чүве арттырбайн номчуур мен.

Бо удаада бистиң Чазаавыс Даргазы Ш.Д.Ооржактың дугайында хөй-ле шуугаазыннар үнү турарын номчуп тур мен. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының хөделииш-киннери, чугаалары бистиң республиканың Чазаак Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржакты ажылындан хостаар, дүжүрер дугайында хоп, меге, нүгүлдүг чүүлдерни чорудуп турары бистерге, бөдүүн соңгукчуларга, элдептиг, дүвүренич апарган. Ол дугайын номчааш, кайгаар-дыр мен. Чүү дээш, кандыг буруулуг, чүнү кылган кижилер? Ш.Д.Ооржактың Тывага, ооң чонунга буруузу кайдал деп айтырыг тургустунуп келир. Ынчангаш Хоойлужудулга палатазының кезек депутаттарының санал-оналын оваарымчалыг бодап көрээлинер. Ол дээрге оларның чаңгыс эвес удаа үндүрүп турар шуугаазыныдыр. Ол дугайында солуннарда база бижип тур, шуптузун номчудум.

Чазаак Даргазы Ш.Д.Ооржакты хүлээлгезинден хостаар, халаар кандыг-даа факт-барымдаа чоктур. Чазаак Даргазы Ш.Ооржак Президент-даа, Чазаак-даа даргалааш, багай ажилдаван, Тываның экономиказын көдүрер, чоннуң чаагай чоруун бедидер, экижидер дээш кызып ажилдап келген кижилер деп билер мен. Бо дугайында

факт-барымдааны-даа көргүзүп болур ийик. Ол дугайында херек кырында амыдыралывыска көрдүвүс чоп.

Ниитизи-биле Россияга-даа, Тывага-даа берге байдалдар турган-на болгай. Чурттуң хемчээл-деңгелинге кандыг бергелер турбады дээр. Чон, номчукчулар, эки билер-даа, чурттап, шыдажып, тиилеп эрткен-даа бис.

Ш.Д.Ооржак Тыва Республиканың Президентизи-даа, Чазаак Даргазы-даа апаргаш, Тыва Республиканың амыдыралын, экономиказын, культуразын хөгжүдөр, чогулчалыг болдурап дээш хөйүнү кылып удурткан билдиги башкарыкчы, ажылдакчы деп билер мен. Ол колхоз, совхозтарга-даа, кожууннарга-даа даргалап, партия обкомунга-даа ажылдап чорду. Каяа-даа ажылдап чорааш чон-биле харылзаазы быжыг, улус-биле чугаалажып билер, кижизиг мөзүлүг кижилер-дир. Ажылыңга кызымаа-биле уйгу-дыжын, улуг-хүн, субботада-даа дыштанырын билбес деп билер мен.

Хоойлужудулга палатазында В.Оюн, К.Бичелдей, В.Вальков баштаан депутаттарның боттарының күзээни дег санал-бодалы болдунмас дээрзин бистер, соңгукчулар, билер-даа бис. Ынчангаш оваарынып, боданың көрүнер, дээрги депутаттар. Силер, бөлүк депутаттар, чоннуң, соңгукчуларның бүзүрелин, идегелин чидиргениңер ол-дур. Удавас соңгудалар келир, силерни кым-даа катап сонгувас, ону миннип алыңар, дээргилер!

Дартан-оол ЕНДАН,
күш-ажылдың хоочуну, республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, журналист.

РОССИЯНЫҢ АГРАР ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА САЛБЫРЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНУНГА

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Кыйгырыг үндөзүлүг барымдаалар чок, анаа-ла сайгарылга чок ниити чугаа болуп турар. Илеткелчи депутат В.М. Бартына-Сады, ол болза «Чаңгыс эптиг Россияның» депутаттар фракциязының эгелээшкени деп чугаалаан, херек кырында «Чаңгыс эптиг Россия» политиктиг партияның Тыва Республикада Политиктиг чөвүлели-биле чугаа-чөпшээр-режилге кылбаар.

Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн, ооң оралакчызы В.Г. Вальков болгаш каш санныг депутаттар кыйгырыгың утказының база ону хоойлу-дүрүмге дүүштүр хүлээп алганының дугайында тайылбырлары-биле соңгукчуларны соора угаадып, Россияның Президентизи В.В. Путинге, а ол ышкаш Россияның хөй-ниитизинге меге медээни берип турар. Ындыг янзылыг бирги кыйгырыгыңы 2005 чылдың августта ук депутаттар кылган турган. Депутаттарның чурттуң Президентизинге хомудал кирип турарының ийи чылдагааны бар хире. Бирээде, Тыва Республиканың Конституциязын езугаар Хоойлужудулга палатазының ажил-чорудулгазы 2006 чылдың апрельде доостур. Ынчалзажок Улуг Хуралдың ийи палатазының соңгудаларын 2006 чылдың октябрь айда кылдыр чарлаан. Ынчангаш эвээш каш депутаттарның хөдөлгилери келир үедеги соңгудаларның дайлымы-биле тайылбырлаттынар. Ийде, ол депутаттар элээн хөй чүүлдер талазы-биле

чер-черлерде соңгукчуларның бүзүрелинге, идегелинге төлептик болбаан, ынчангаш депутаттарның ажыы чок, бот-тогдунган шуугаазынның хөдөлгилеринге таарзынмаанын килеңи хайнып илередип турарлар. Ук кыйгырыгыңы хүлээп алган каш санныг депутаттар ам болур соңгудаларга соңгукчуларның деткимчезин албас. Ол фактыны билгеш, олар Россияның Президентизиниң чаа доктаатканы саналды кандыг-даа арга-биле ажылгаар бодап турарлар – субъектиниң дээди албан-дужаалдыг кижизин Президентиниң сүмелеп кирип келгенин барымдаалап күрүнө эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлелге) органы томуйлаар болгай. Россияның аграр партиязы Президентиниң эгелээшкенин деткээн: субъектилерниң баштыңын «Президент саналдап-сүмелээн – чон бадылаар ужурлуг».

Ындыг-даа болза, Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга хамаарыштыр бо чүүл таарышпас. Бирээде, Ш.Д. Ооржактың Чазаак Даргазының албан-дужаалыңга бүрүн эргелери чүгле 2007 чылда доостур. Ийде, субъектилер удуртукчуларының бүрүн эргелерин хуусаадан бетин соксадырыңга хамаарыштыр маңаа кандыг-даа далажышкын турбас ужурлуг деп Президент тайылбырлаан болгай: бүгү чүве губернаторнуң күзелинден база регионда байдалдан хамааржыр. Губернатор бүрүзү боду шийтпирлээр: хуусаазы доостугеже ажылдаар бе азы ам билдиришиң кирир бе.

Харысалга чок депутаттар

чогу-на хуусаадан эрте бүрүн эргелерни соксадыр таварылганы мурнунга тудуп ажыглаарын бодап турарлар. Ынчаарга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ажил-чорудулгазын канчаар көөрүнүң талазы-биле үнелел-барымдаа үндөзүлел чок болуп турар. Амдызында Россияга күүсекчи эрге-чагырганың органнының (ооң иштинде регионнарның база) ажил-чорудулгазының дээштиң үнелээр тускай шийчелелдер чоруттунмаан. Тывага күрүнө тургузуун сайзырадырыңга үлүүн кирип база чоннуң байлаан чүгле камгалап арттырган эвес, харын-даа көвүдөдип турар Чазаак Даргазы Ш.Д. Ооржактың он беш чыл дургузунда ажылын кандыг барымдаа-үндөзүлел-биле үнелээр бис ынчаш.

Бот-тогдунган депутаттарның ажылын ынчаар үнелээниң нарын болгаш бо удаада утка чогу билир төлээде, төпчүткен планныг экономикадан амгы рынок экономиказынче шилчилгениң нарын, бергезин көрээли. Кризис деп термин берге шилчилгелиг байдал деп билдинип турар. Политиктиг кризис дээрге социал-экономика кризисиниң түңнели-дир. Политиктиг кризис дээрге бүдүн чуртка бүгү-ниити таарзынмас база килеңниг чорук деп билдинип турар. 80 чылдарның социал-экономика кризисини политиктиг кризиске чедирген, ынчангаш 90 чылдарның эгезинде Совет Эвилели буураан, ооң бузундуларыңга хамаарышпас күрүнелер, ооң иштинде Россия Федерациязы

тургустунуп келген. 90 чылдарның төңчүзүнде Россия база социал-экономика кризиске таваржы берген, ол дугайын РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлели 1998 чылдың сентябрьда албан езузу-биле медеглээн болгай. Бо бүгү кризистер болгаш реформалар Россия Федерациязының субъектизи болуп турар Тыва Республиканы база ойбаан. Чогу-на харын Россия Федерациязының ынчаардагы Чазааның макроэкономика турмуңчулганы болгаш экономика кризиске өзүлдени хандырап байдалды тургузуп шыдавааны Россияның регионнарынга социал-экономика кризис байдалдың дүргени-биле баксыраарыңга, амыдырал деңгелин аажок кудулаарыңга, чоннуң амыдырал хандырылганының системаның үрелиринге, политиктиг дүшкүрүлүг чоруктуң чидилениринге чедирген. Федералдыг Чазаак макроэкономика, саң-хөө база эң ылаңгыя хуужудулга политиказын эң-не частырылгылы-биле кылып база чорудуп келгенин түңнелинде регионнарның көдээ ажил-агыйыг байдал агро-үлөтүр комплекси буураашкын байдалыңга келген. Ол эң бак частырылгалары Россияның хоойлужудулгазыңга, Россия Федерациязының Чазааның норматив-эрге-хоойлу актыларыңга быжыг-лаан, а оларны Россия Федерациязының субъектилериниң чазактары албан күүседир ужурлуг турган.

Россия Федерациязының Чазааның 90 чылдарда кризистиг, частырылгылы шийтпирлери Тыва

КЫЙГЫРЫҢЫ

Республиканың улус ажил-агыйын оя бербээни билдингир. Хоойлужудулга палатазының үстүндө адаан депутаттары ниити Россия кризисинге боттарының үлүүн шаа-биле кириген.

Ынчаарга Федералдыг хоойлуларга дөмей азы сыр өске чөрүшкөк, үрегдээшкениң республика хоойлуларын Дээди Хурал хүлээп ап турган, ооң депутатды болгаш удуртукчузу Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей (амгы депутат) турган болду эвеспе. Үрегдечки хоойлу-дүрүм актыларын күүседирин Тыва Республиканың Чазаандан Тыва Республика талазы-биле Прокуратура негеп база контролдап турган, ооң удуртукчузу Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак (амгы депутат) турган. Чөптүг эвес хуужудулга федералдыг Эт-хөрөңги күркөмитединге хамааржыр черниң мында даргазы Борис Константинович Балчий-оол (амгы депутат) киржип четтигипкен. Хову-Аксында «Тывакобальт» комбинаттың дериглерин база эт-хөрөңгизин кара болгаш өңнүг металлдар өртээ-биле садып чорутканы дээш дорт харысалгага Хову-Аксындан депутат, Хоойлужудулга палатазының амгы Даргазы Василий Майлолович Оюн онаажыр ужурлуг.

Мынчак кээрге, адаан депутаттар 90 чылдарның төңчүзүндө ниити Россия кризисинге боттарының улуг үлүүн кириген, ол кризис оларның дорт киржилгези-биле тургустунган, олар Чубайс-биле кады дорт харысалгага

РОССИЯНЫҢ АГРАР ПАРТИЯСЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА САЛБЫРЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНУНГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Ынчалза-даа Тыва Республиканың Ш.Д. Ооржак баштаан Чазааның шын хөдөлишкениннин түңнелинде 80 болгаш 90 чылдарның кризистиг байдалында Тыва Республикага ханы кризисти болдурбаан. Эргелеп-башкарылганың демократтыг принциптерин хажытпайн, федералдыг Чазак болгаш Тыва Республиканың чонубиле доктаамал кады ажылдап тургаш, Чазак нитилелге политикти туруштуг турум чорукту хандырып шыдаан. Шилчилге үезиниң берге үелеринде Чазак аргаларны тып, республиканың социал-экономиктиг нарын айтырыгларын шиитпирлеп келген. Бүгү чонун удурланышкын киленинге чедирги дег айтырыглар чок.

Тыва Республиканың Чазаа Россияның Президентизинин Федералдыг Хуралче болгаш Бюджетче айтылгалында база Тыва Республиканың Чазак Даргазының Улуг Хуралче чоруткан Айыткалында көрдүнгөн хемчеглерни чылдың-на күүседип келген. 2000 чылдан эгелээш, республиканың экономиктиг күчүзү өзүп эгелээн болгаш ниити иштики продукту ийи катап өстүрери күүсетинип турар. Тыва Республиканың Чазаа республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң дугайында чылдың-на чон мурнунга отчедун берип турар. Чазактың 2005 чылда Отчедунга чурттакчы чон таарымчалыг үнелелди берген.

Херек кырында Тыва Республика ханы экономиктиг, социал болгаш политиктиг кризисте турбайн турар. Эрге-чагырганың бүгү органнары — республиканың, федералдыг органнар таарымчалыг чурумда ажылдап турар. Тус черниң бот-башкарылганың чаа составы 2006 чылдан эгелээш, бодунуң ажыл-чорудулгазынче кирген. Улус ажыл-агыйының бүгү адырлары национал телевилелдерни боттандыраар сорулга-биле чаңчылчаан чуруму-биле ажылдап турар.

Республиканың Чазаа Ш.Д. Ооржактың удуртулгалы-биле чон-биле тудуш ажылдап турар, бергелер турза-даа, федералдыг деңнелде көдээ ажыл-агый реформазы таарымча чок чоруп турар болгаш акша-төгөрик курлавырларының дефицитиниң байдалына турза-даа, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң үндезинин камгалап арттырып шыдаан болгаш агроулетпүр бүдүрүлгезиниң база харын-даа чамдык көдээ

ажыл-агый адырларының угланышкыннары хөгжүлдени алган. Малдың шупту хевирлери камгалап артырган, ооң чамдык хевирлери өзүлдени алган. Ангор өшкү уксаазының составы-биле (совет үеде дүгүнү талазы-биле) болгаш санының бажы-биле республика Россия Федерациясында бирги черде турар. Мал тудуп турар хуу кижилерниң саны көвүдээн, 1000-дан хөй хөй, өшкүнү тудуп турар кижилерниң саны чылдан, чылче өзүп кел чыдар.

Чер ажылында база эвээш эвес ажылдар кылдырган. Тываның девискээри чер ажылынга таарымча чок болгаш кадыг-ширин агаар-бойдустуг районнарга хамааржып турар-даа болза, чылдың-на тараа болгаш ногаа культураларының тарылгазы чоруп турар. Чединмес өг-бүлелерге эгилделиг үндезинге доктаамал тараа болгаш ногаа үрезинин берип келген. Чурттакчы чонну картофель-биле долзуу-биле хандырган. 2000 чылда аграр республикага Россияның көдээ ажыл-агый эртемнериниң Сибирь салбырының Тывада көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институту эртем ажылдакчылары 40 ажыг эртем ажылдарын ажылдап кылган, тарааның «Чагытай» деп чаа сортун үндүргөн. Өйлөп-өйлөп лизинг талазы-биле тракторларны, комбайннарны, көдээ ажыл-агый машиналарын болгаш дериг-херекселдерни садып ап турар. Тыва Республиканың Чазааның деткимчези-биле аграр секторун болбаазырадыр үлетпүр бүдүрүлгелери бут кырынга туруп, мурнакчы чаа технологияны ажыглап турар болгаш эки түңнелдерни берип эгелээн. Оон-даа өске чедишкенин бар. Бо чедишкенин кандыг өртеп-биле чедип алдынганын моон мурнунда зоотехник, экономика сайыды чораан, Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн албан билер болгаш үнелээр ужурулг.

Ол үеде, нитиизи-биле Россияга 90 чылдарның эгезинде муң ажыг суурлар болгаш көдээ суурлар чиде берген. Тыва Республиканың Чазаа көдээ черлерге школаларны, уруглар садтарын, участок эмнелгелерин болгаш клуб албан черлерин чүгле камгалап арттырган эвес, көдээ черлерге болгаш хоорайларга социал адырның албан черлериниң тудугларын болгаш чаа бажыңнарны немей туткан. Ооң дугайында моон мурнунда Тыва Республиканың Чазак

Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы турган, ам республиканың Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызында ажылдап турар Виталий Григорьевич Вальков эки билер. Моон алгаш көөрге, депутаттар В.Г. Вальковтун, В.М. Оюнуң уттуучалы кончуг хевирлиг.

Республиканың чурттакчы чону Тыва Республиканың Чазааның адынга таарымчаан болгаш хомуудаанын-даа көдүрбейн турар. Чүгле Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттары ханы кризис дугайында айтырыгны көдүрүп үндүргөн, олар боттарының соңгукчуларын адырып, боттарының бот-тогдунушкунун каш чыл иштинде «хайындырып» келгенер. Мындыг таварылгада, чаңгыс түңнелди үндүрүп болур. Бир эвес ханы кризисти депутаттар эскерипкен болза, ол кризис чүгле тускай көрдүнгөн Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында чоруп турар. Ону база катап, регламентиниң каржы хажыдышыны-биле, харысалга чок хүлээп алган болгаш сайгарып турар кыйгырывыс бадыткап турар. Хоойлужудулга палатазының диагнозу чаңгыс уткалыгы: Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр оларның эрге-хүлээлгезинден дүжериниң хуусаазы келгени-биле холбаштыртын девидээн айтырыгны көдүрүп эгелээнер. Мындыг тын девидээн айтырыгны ол депутаттар харысалга чок болгаш боттуг эвес чүүлдерге үндезилеп турар. Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакты эрге-хүлээлгезинден эрте халажырын, чамдык депутаттарның күзелиниң талазы-биле үндүргөн угуулгалыг кыйгыры болгаш барымдаалыг үндезинге бадыткатынмаан чүүлү хүлээп алдымас.

Аграрларның көрүп болгаш билип турары-биле алырга, арын-нүүр чок депутаттар боттарының бот-тогдунушкунун Россияның Президентизи В.В. Путиниң арын-нүүрүнче чая каарын бодааннар. Ажылдап келген үезинде Хоойлужудулга палатазының удуртукчулары ажыл-чорудулгазын Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың ажыл-чорудулгазының талазы-биле хоп-нүгүлдүг чагаалар чогадыры-биле ажылдап база ону Сибирь федералдыг округче, Күрүне Думазынче болгаш Россияның Президентизинче чорударынга өйлежип келген.

Ол кыйгырыг Тыва Республикада ханы экономиктиг кризис херек кырында барын азы чогуң

соңгукчуларның чугула херек холунуң үжүүнүң саны-биле быжыглаттынмаан, ооң-биле харысалга чок депутаттар соңгукчуларның бодалын тооп көрбейн барган. Кожууннардан соңгуттурган депутаттар чон-биле болгаш харылзаалыг болур болгаш бодунуң соңгукчуларының мурнунга хууда харысалгалыг болур. Ооң-биле чергелештир, республиканың хөй-нитти организациялары болгаш политиктиг партиялар-биле консультация чорутпаан, харын боттары оларның бодалын тооп көрбейн барган.

Хоойлужудулга палатазының удуртулгалы, Тыва Республиканың хоойлузун хүлээп алыр талазы-биле бүрүн эргени эдилээн хирезинде, Тыва Республиканың Конституциязын болгаш Федералдыг хоойлуларны каржызы-биле хажыткан.

Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүн ж пунктузунга дүүштүр, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазынга бүзүрүвезиниң (бүзүрээриниң) дугайында шиитпирни хүлээп алыр талазы-биле херек кырында бүрүн эргези бар. 1999 чылдың октябрь 6-да № 184 (2005 чылдың декабрь 31-де редакторлаан) ыңдыг Федералдыг хоойлуну хүлээп алган болгаш ону «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының күүседикчи органнарының болгаш хоойлужудулга (төлээлекчи) организацияларының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлу дээр.

Бир-тээ, Тыва Республиканың хоойлужудулга органы Улуг Хурал ийи палаталыг болганда (хоойлужудулга болгаш төлээлекчилер), айыттыганды Федералдыг хоойлунуң 19-чүүлүнүн 4-кү кезээнге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга бүзүрүвезиниң дугайында шиитпирни үштүң ийизиниң (Төлээлекчилер палатазының санының 87-зи болгаш Хоойлужудулга палатазының 21-и) депутаттарың тургустунган санының үнү-биле шиитпирни хүлээп алыр (Төлээлекчилер палатазының тургустунган саны 130 болгаш Хоойлужудулга палатазының 32), Хоойлужудулга палатазының депутаттарының тургустунган санының (ол сан 11) азы кайы-даа палатаның үштүң ийизиниң эгелекчи саналы-биле кирип болур. Ынчап кээрге, Хоойлужудулга

палатазының депутаттары 21 үн турда, бүзүрүвезиниң дугайында шиитпирни хүлээп алырынга чүгле эгелекчи саналды кирип болур эргелиг. Харысалга чок саналды киригенин депутаттар көргүскенер, а Хоойлужудулга палатазының шиитпиринге эргежок чугула үнүнүң четпейн барганы-биле хүлээп алдынмаан. Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга бүзүрүвезиниң дугайында айтырыгны тургустунган турар.

2006 чылдың март 22-де № 1754 Хоойлужудулга палатазының доктаалы-биле долдурган Россияның Президентизи В.В. Путинге кыйгырыгы хевиринде бүзүрүвезиниң дугайында харысалга бөлүк депутаттарның эгелекчи саналын Хоойлужудулга палатазының удуртулгалы үстүнде айыттыганды Федералдыг хоойлунуң 19-кү чүүлүнүн 4-кү пунктузун хажыткан болгаш харын-даа Хоойлужудулга палатазының бүрүн эргезин эжелеп алган болуп турар. Төлээлекчилер палатазынга айтырыг тургустунган, ооң бүрүн эргезин тооп көрбейн, Улуг Хуралдың бүдүн-бүрүн чоруун хажыдып, Тыва Республиканың Конституциязын каржызы-биле хажыткан.

Октябрь айда Улуг Хуралдың соңгукталары болур. Республиканың социал-экономиктиг байдалының дугайында үнелелди Улуг Хурал чаа составы-биле берзин. Ону манаарынга чедир каш-ла айлар арткан. Хоойлужудулга палатазының депутаттары депутат мандады дээш соңгукчуларның судунче кирери арткан. Бир эвес республика, шынап-ла, ханы экономиктиг кризисте турар болза, ынчан депутаттар ойнап алыр. Азы шуут дедир, ойнадып алырлар. Соңгукчуларның үзел-бодалы — күрүне эрге-чагыргазының органнарының ажыл-чорудулгазынга кол үнелелди бээр.

Хүндүлүг хамаатыларывыс! Силерни күткүүшкүңге дүжүп бербезинерни, харысалга чок депутаттарың хөдөлишкенин болгаш массалыг информация чепсектериниң парламент үндүргөн чүүлдерин угаан-сарыылдыг үнелеп көрүп, дүвүрелди болдурбайн, бистиң төрөөн Тывавыстың чаагай чоруу болгаш турум байдалы-биле национал телевилелдерни боттандыраар сорулга-биле күш-ажылчы чорудулгаңарны уламчылаарынче кыйгырдывыс!

ТР-ниң Чазаанда

КЫДАТ ТУДУГЖУЛАР СОНУУРГАП ТУРАП

Дүүн ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол Кыдатта Цзян тудуг фирмазының чиңгине директору Чэн Цзян баштаан төлээлекчилери-биле ужурашкан.

Аалчыларның келгени дээш четтиргенин илереткеш, оралакчы дарга кыдат тала-биле, ылаңгыя тудуг талазы-биле кады ажыл-даарынга республика сонуургалдыг деп демдеглээн, Кыдаттың чедишкенинери мында хөй. «Эрткен неделяда республиканың Чазаа Тываның тудуг комплекзин хөгжүдөр талазы-биле чөвүлел

хуралды эрттиргеш, чаа тудуг технологияларын чедишкенин ажыглап турар черлерниң аргадуржулгалың өөренип көөрүнүң чугулазын демдеглээн. Чоокку үеде тудуг сайыды Александр Свинцов Кыдатка чедер, тудуг бизнестин иденкейжидери чугула болуп турар, силерден өөренип алыр чүве хөй, а мен силерниң сургакчылаашкыныңар чедишкенин болзун дээш дуза кадар мен» — деп, Шолбан Валерьевич чугаалаан. Тывада, ылаңгыя Кызылда чурттаар оран-сава чедишпейн турар, Чазак социал оран-саваны тударын уламчы-

лавышаан, ынчалза-даа тудуг бизнестинге хуу капиталды хаара тударына ол сонуургалдыг.

Чэн Цзян дөрт хонук дургузунда Кызылдың мэри, Тудуг яамызының удуртулгалы-биле ужуражырын, өске-даа тудугга хамааржыр черлерге баарын, хоорайда хөгжүм-шии театрының, Национал музейниң туттунуп турар бажыңнарын сонуургаанын, 60 кат бажыңнарны-даа, национал аян-шинчилиг коттеждилерни фирма-выс тудуп шыдаар деп чугаалаан.

Эки шынарлыг, ыңдыг улуг эвес өртектиг кыдат тудуг материалдарын ажыглап болуру-

нуң айтырыын ужуражышкын үезинде чугаалашкан. Тываже демир-орук тударын федералдыг Чазак деңнелинде көрүп турарын, амгы үеде Моолду база Абакан демир-оруун дамчыштыр тудуг материалдарын сөөртүрүн азы оларны Тывага бүдүрериниң айтырыын өөренип көөр арга барын Ш.В. Кара-оол чугаалааш, «Тудугнуң бот-үнези кончуг чугула болур» дээн. ТР-ниң Тудуг яамызынга кыдат фирманың төлевилелдерин делгередип көөр.

Бистиң корр.

Бедик шаңнал-биле

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыы

Транспорт адырынга кириген үлүү болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының транспорт цегиниң чолаачызы **Март Мижит-Доржуевич Ооржакты** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Ооржак.

Кызыл хоорай, 2006 чылдың март 20, № 52.

Дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалистерни белеткээрининг талазы-биле күрүне чагыны Тыва Республиканың Чазааның Тускай доктаалдарына дүүштүр боттандырып турар. Эрткен чылын ындыг доктаал-саавырлар база хүлээп алдынган. Ук документилерниң 2005 чылда күүселдезиниң дугайында чугааны Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелниң директору Лидия Шуртуевна Ондар-биле бөгүн чорудар-дыр бис.

— Кадрлар белеткээрининг талазы-биле эрткен чылдың күрүне чагынын социал, экономиктиг болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар блоктар аайы-биле 119 мергежилге кириген турган. Республикага нии-тизи-биле 1867 тускай эртемниг-лерге хереглел ынчан тургустунган. Күрүне чагынын тургузар ажылга кожууннарның болгаш хоорайларның, яамыларның болгаш албан черлерининг, бүдүрүлгелериниң база организацияларның удуртукчуларын кириштирген.

— Чурттуң өөредилге черлери эрткен чылын Тывага каш тускай сорулгалыг олуттарны бергенил?

— Эрткен чылын 166 дээди болгаш ортумак өөредилге черлери республикага 1769 тускай сорулгалыг олуттарны берген. Оларның 1219-у дээди өөредилге черлеринче. Тускай сорулгалыг чыылда-биле 1433 абитуриент дужаап кирип алган: дээди өөредилге черлеринче 982, а ортумак өөредилге черлеринче 541 кижип кирип алыр аргалыг болган. 336 тускай сорулгалыг бюджеттиг олуттарның долдуртунмайн барганы хомуданчыг болган.

— Оларны 100 хуу долдурары болдунмас чүве ыйнаан. Ынчаарга, республиканың дээди болгаш ортумак өөредилге черлери тускай сорулгалыг олуттарны берип турар бе?

— Ийе, берип турар. Эрткен чылын өөредилге черлери 221 тускай сорулгалыг олуттарны бээр, конкурстан дашкаар шиллелге езугаар көдээден 135 абитуриент дужаап кирип алган. Оларның чүгө 10-у Тываның күрүне университетининг студентилери болган, а артканнары ортумак өөредилге черлериниң сургуулдары апарганнар. Дужаап кирип турар уругларның билииниң кош-каандан база кожууннарның чагыргаларының четпес ажылындан 55 олут долдуртунмаан.

— Абитуриентилерниң билииниң шынарынга хамаарыштыр черле чугаалажыр бис, а амдызында өөредилге черлеринче дужаап кирип турар аныяктарның санының чылда көргүзүлгелеринге доктаап көрээли.

— 2004 чылга деңээр, чурттуң өөредилге черлеринче кирип алган аныяктарның саны эрткен чылын 3,8 хуу өскөн болгаш нии-тизи-биле 5191 кижип болган. Школаларның эрткен чылгы 3876 доозукчуларының 40,1 хуузу өөредилгезин дээди өөредилге черлеринге уламчылаан, ол 2004 чылга бодаарга, 3 хуу, а 2003 чылга деңээр, 7,1 хуу хөй болуп турар. Республиканың өөредилге черлеринче нии-тизи-биле 2875 абитуриент, оларның 1269-у чурттуң өөредилге черлериниң Кызыл хоорайда салбырларынче дужаап кирип алган. Тываның дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче дужаап кирип алган абитуриентилерниң санын өөренип көөр чүве болза, дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалистерге хереглел 186,8 хуу күүсеттинген-дир.

— Боттарының адырларынга кадрлар белеткээрининг талазы-биле кайы яамылар кончук

сонуургалын көргүзүп турарыл?

— Күрүне чагынын күүседиринге идепкейлиг киржилгезин Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызы, Кадык камгалаал яамызы, Үлетпүр яамызы, Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызы, Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызы, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы, Бойдус ажылгалының яамызы, Культура яамызы, Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар херектерининг талазы-биле яамы, Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилел болгаш Аргаарыг ажыл-агыйның талазы-биле агентилел көргүскөн.

— Кайы-кайы адырларга хөй специалистер хереглеттинип турарыл?

— Эрткен чылын социал адырның, бүдүрүлгелериниң болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органның специалистериниң белеткелинге хереглел улуг болган. Чижээлээрге, көдээ ажыл-агыйга 434 кижип, одаар чүүл-энергетика адырынга болгаш транспортка 155, Үлетпүрге 137, тудугга болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйыга 153, садыг болгаш амыдырал хандырылга адырынга 89, өөредилгеге 279, кадык камгалаалыга 204, культурага 154, хоойлу-дүрүм камгалаар органның 107 кижип чедишпес болган. 86 социал ажылдакчыны болгаш 69 юристи белеткээри база негетинип турар.

— Эрткен чылын кандыг дээди өөредилге черлери хөй олуттар бергенил?

— Чурттуң дээди эмчи өөредилге черлери эң хөй 246 олутту, гуманитарлыг университеттер 163, көдээ ажыл-агый өөредилге черлери 115 олутту дээш, улаштыр адап болур.

Бир звес ортумак өөредилге черлеринге хамаарыштыр чугаалаар болза, эң хөй олутту техниктиг болгаш банк херектерининг болгаш хоойлу-дүрүм черлери берген.

— Өөредилге боду бюджеттиг олуттарга база теле-вирлиг өөредилгеге чарлып турар. Эрткен чылын берген бюджеттиг олуттар саны немешкен бе азы кызырылган бе?

— 2004 чылга бодаарга, республикага эрткен чылын бюджеттиг олуттарны Россия Федерациязының дээди өөредилге черлеринде шак ындыг олуттарның кызырылганы-биле эвээшти берген. Шак ындыг олуттарның кызырылып турарының бир чылда-гааны колдуунда өөредилге черлерин субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органның дамычыдып бергенинде.

— Кадрлар белеткээрининг талазы-биле күрүне чагынын күүселдезин контрольдаар чер бар бе?

— Ийе, бар. Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бо айтырыг талазы-биле албан черлериниң аразында комиссияның чаа составын эрткен чайын бадылаан. ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол удуртуп турар ол комиссияже школалар башкылары, яамыларның, албан черлериниң болгаш хөй-ниитиниң төлээлери

кирип турар. Комиссия кадрлар белеткелинге күрүне чагынын тургузарының талазы-биле база республиканың хүлээп алышкын комиссиязы болгаш өөредилге черлериниң үнүшкүнүг хүлээп алышкын комиссиялары-биле яамыларның, албан черлериниң аразында кады ажылдажылганын чурумун көргөн 3 хуралды эрттирген. Хөй албан черлериниң аразында комиссияның кежигүннери республиканың хүлээп алышкын комиссиязының, абитуриентилер болгаш ада-иелер-биле хуралдарга киржип, оларның аразында тайылбыр ажылдарын чорудуп турган.

— Абитуриентилер кандыг өөредилге черлеринче хөй билдиришкин кирип турарыл?

— Эрткен чылын мурнунда чылдарда ышкаш, эмчи, экономист болгаш юрист мергежилдерге хөй билдиришкиннерни кириген. Башкы, техниктиг база технологтуг дээди өөредилге черлеринче дужаар күзелдиглериниң саны эвээжеп турар. Сөөлгү чылдарда тудугжу, информастыг системалар болгаш технологиялар, информастыг айыыл чок чорук мергежилдери непереп бар чыдар. Чижээлээрге, эрткен чылын Новосибирскиниң күрүне-ниң архитектура-тудуг университетининг чангыс олудунче республикадан 8 кижип кордап турган.

— Өөредилге черинче чаңчыл болган ниити үндезинге дужаап кирип ап болур, ынчалза-даа сөөлгү чылдарда оон өске аргаларны база ажыглап турар апарган. Чижээлээрге, школары олимпиадалар түңнелдерин.

— Дээди өөредилге черлериниң аразында девискээр олимпиадаларының түңнелдери-биле абитуриентилер хүлээп ап турар өөредилге черлериниң саны эрткен чылын көвүдээн. Март-июнь айларда Кызыл хоорайга Россияның Улустарның найыралы университети, Новосибирскиниң күрүне университети, Томскиниң күрүне университетининг педагогика университети, ол-ла хоорайның архитектура-тудуг академиязы дээш, өске-даа чамдык дээди өөредилге черлери школачылар аразында девискээр олимпиадаларын эрттирдилер. Оларның түңнелдери-биле 62 кижип янзы-бүрү өөредилге черлеринче кирип алган. 49 өөреникчиге эртемнер аайы-биле ти-лекчилериниң дипломнарын болгаш сертификаттарын тывыскаан.

— Чаңгыс аай күрүне шылгалдазының (ЕГЭ) хевиринге хамаарыштыр чүңү чугаалаар силер?

— Чурттуң янзы-бүрү дээди өөредилге черлеринче кирип алыры-биле Чаңгыс аай күрүне шылгалдазының 350 сертификатын республиканың хүлээп алышкын комиссиязынче эрткен чылын кириген турган. Оларның түңнелдери-биле 21 өөредилге черинче 211 абитуриентини хүлээп алган, 10 кижип мырыңай документилерин почта-биле Саян артында өөредилге черлеринче чорудуп-каш, кайнаар-даа чорбай кирип алганнар.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдазының шенелдезинге республиканың бүгү школалары киришпейн турарындан, чамдык тускай сорулгалыг олуттар долдуртунмайн арткан.

Күрүне чагынын, күүселдези

Кадрлар белеткели — келир үеже инвестиция

— Бис колдуунда дээди өөредилге черлеринге хамаарыштыр чугаалажыр тур бис. Ынчалза-даа чурттуң ортумак өөредилге черлери база тускай сорулгалыг олуттарны республиканың аныяк-өскенинге аңгылап берип турар болгай.

— 2005 чылда Россия Федерациязының ортумак профессионал эртем өөредилге черлери 384 тускай сорулгалыг олуттарны берген, оларның 244-ү бюджеттиг, артканнары телевирлиг олуттар. Нии-тизи-биле 249 кижип чурттуң ортумак өөредилге черлеринче кирип алган. Республиканың ортумак тускай өөредилге черлеринче 1558 кижип 38 мергежил талазы-биле кирип санаан.

Өөредилге черлери биле кожууннарның чагыргаларының аразында чарып алганы керээлер езугаар көдээ черлерден 133 кижип ортумак эртем черлеринче конкурстан дашкаар дужаап кирип алган.

Көдээ черлерден уругларга республиканың өөредилге черлеринге күрүне чагы эрткен чылын 77,1 хуу күүсеттинген, ооң иштинде ортумак тускай өөредилге черлеринче 100 хуу, а Тываның күрүне университетинче 15,4 хуу. Абитуриентилер чорударының талазы-биле керээде көрдүнгөн хүлээлгелерин Би-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Каа-Хем, Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннар күүсетпээ.

— Лидия Шуртуевна, ам абитуриентилерниң билииниң шынарынга доктаап көрүңерем.

— Абитуриентилерниң билииниң хыналдазын Күрүнең өөредилге албан черлеринче хүлээп алышкынның чурумунга дүүштүр школа программанын иштинге чоруткан. Дужаап кирериниң шылгалдаларының түңнелдериниң анализи Тыва Республиканың лицейиниң, Тыва Республиканың күрүне лицейиниң, Кызыл хоорайның №15 школа-лицейиниң, №5 школа-лицейиниң, №7,14 школаларның, Көк-Тей ортумак школазының, Шагаан-Арыг хоорайның школа-гимназиязының, Ак-Довурак хоорайның №4 школазының болгаш Кызыл-Мажалык суурнуң №2 школазының доозукчуларының белеткелиниң эки деңгелин көргүскөн. Кызылдың автоорук техникумунуң, Кызылдың экономика болгаш хоойлу-дүрүм техникумунуң болгаш ТывКУ-нуң эртем угланышкынның класстарының доозукчулары улуг баллдарны болгаш эки демдектерни алганын демдеглээр апаар.

Кызыл хоорайның №11, 3, Межегей, Балгазын, Бай-Хаак, Сарыг-Сеп, Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан, Туранның №2 школазының абитуриентилериниң билииниң деңгели бичи кошкаанын эрткен чылдың анализи көргүзүп турар.

Эртемнер аайы-биле комиссиялар көдээ школаларның абитуриентилериниң билииниң ниити кошкаан, ылангыя орус дылга, Кызыл хоорайның чамдык школаларының доозукчуларының математикага, физикага, географияга, биологияга билииниң кудун демдеглээ. Даштыкы дылга билиглер ниитизи-биле база кудуку деңгелде артышаан.

— Медальдыг абитуриентилерниң өөредилге черлеринче дужааган шылгалдаларының

түңнелдеринге хамаарыштыр чүңү чугаалаар силер?

— Ниити билиг школаларының чамдык доозукчуларының билииниң деңгели чамдык таварылгаларда оларның ортумак эртем дугайында аттестациясында демдектеринге дүүшпейн турар. Чижээлээрге, эрткен чылын 51 медалистиң чүгө 12-зи бирги шылгалданы «беш» демдекке дужааган, а 19 кижип бүгү шылгалдаларны дужаагаш, өөредилге черлеринче кирип санаткан. Маңаа оларның хөй кезип шылгалдалар түңнелинде дыка эвээш баллдар алганын демдеглээр апаар. 20 абитуриент-медалистер болгаш кызыл дипломнарның эдилекчилери бир дугаар шылгалдаларга-ла «ийи» демдекти алганнар.

— Доозукчулары чурттуң дээди өөредилге черлеринче хөй дужаап кирип ап турар школаларны адап көрүңерем.

— Тываның күрүне болгаш республика лицейлериниң, Кызыл хоорайның №15 школа-лицейиниң доозукчуларының билии өске ниити билиг черлеринге бодаарга, чылдың-на бедик-тир. Эрткен чылын боттарының көргүзүлгелерин Би-Хем кожууннуң Аржаан, Кызыл кожууннуң Кара-Хаак болгаш Черби, Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Даг, Өвүр кожууннуң Дус-Даг ортумак школалары болгаш Ак-Довурак хоорайның №4 ниити билиг өөредилге чери экижиткен. Мурнунда чылдарга бодаарга, Кызылдың №2, Каа-Хем кожууннуң Бүрөн-Бай-Хаак, Таңдының Бай-Хаак, Тес-Хемниң Самагалдай №2 болгаш өске-даа школаларның доозукчуларының билии кудулап эгелзэн.

— Түңнел кылдыр чүңү чугаалап болур силер?

— Кадрлар белеткелиниң талазы-биле күрүне чагынын күүселдезиниң түңнелдери өөредилге черлериниң, ол ышкаш муниципалдыг тургузуларның чагыргаларының талазындан специалистер белеткелинде четпес ажылдарын, ол айтырыг аныяк-өскенин боттарының амы-хууда айтырыгы-дыр дээн ышкаш хөөннер барын көргүскөн.

Өөредилге черлериниң сүмөлөп турары мергежилдериниң даңзылары күш-ажыл рыногу-биле таарыштыртынмаан болур таварылгалар бар.

Муниципалдыг тургузуларның удуртукчулары кадрлар-биле чет-челээшкени болгаш оларга хереглелди кичээлгелгил өөренип көөр, кадрлар белеткелинге кожуун чагынын тургузарда, ооң шынарын экижидер болза эки. Оон башка, чижээлээрге, Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң эрткен чылгы доозукчуларының чүгө 42,8 хуузу чедип алган мергежилниң аайы-биле ажылда кирип алган-дыр.

Школа доозукчуларын келир үеде амыдыралга ажылгаттына бээр, рынокка херек мергежилдер чедип алырынче угландырар болза эки. Оларга өөредилгезиниң үезинде материалдыг болгаш саңхөө деткимчезин көргүзери албан. Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының баллдары-биле хүлээп ап турар дээди өөредилге черлериниң саны көвүдөп турары-биле аңаа киржир школаларның санын көвүдөдирин үе негеп келген.

Бистиң корр.

Өрттү болдурбазының хемчеглерин ап

Бистиң Тывавыс арга-ары-биле байлак. Чылдың-на арга-арыгның хөй кезин кижилерниң харыс салга чогуңдан өрттенип, аң-меңи, кат-чимизи эвээжеп турар. Ынчангаш өртке удур хемчеглер калбаа-биле чоруттунуп, арга-арыгның ажилдакчылары чон аразына суртаал ажылын кылып чорудуп турар. Бистиң фотокорреспондентивис Василий Балчыи-оол бо удаада Шагаан-Арыгның болгаш Барыин-Хемчиктиң база ооң салбыры Бай-Тайганың арга-арыг ажил-агыларынга чедип, ооң бөдүүн ажилдакчылары-биле ужуражып, оларның ажылын номчукчуларга сонургадып тур.

Барыин-Хемчиктиң арга-арыг ажил-агыында

Александр Сааяевич Хирлиг-оол Шуйнуң арга-арыгның участок мастери бооп дөрт чыл ажилдап турар. Ол бодунуң ажылы-биле мынчаар таныштырган:

— Часкы үеде өрттү болдурбазы-биле арга-арыгларның кыдыгларынга дилиндектерни чарып эгелей берген бис. Суртаал ажылын чон-биле чорудуп турар бис. Өөреникчилер, башкылар-биле харылзаавыс быжыг. Школачыларны арга-арыгга канчаар алдынарын сагындырып, тайылбыр ажилды чорудуп турар бис. Походтап турар үеде одагларыншын өжүрүп, өрттү болдурбазын өөредип келген бис. Ниитизи-биле кожунга сөөлгү чылдарда улуг өрттер болбааны бисти өөртүп турар.

Өрттү болдурбазы-биле кызып ажилдап турар бис. Ийчангыс өрт мал кадарган улустуң буруузу-биле болуп турар. Одаглангаш, одаан чедир өжүрбейн барганындан өрт үнген болур. Назы четпээн оолдарның буруузу-биле эрткен чылын өрт болган. Оларның ада-иезин суд таварыштыр торгаалга онааган. Өрт болу бээрге, Бай-Тайганың база

Барыин-Хемчиктиң арга-арыг ажил-агыының даргалары немелде күштү эккеп берип, өрттү демниг өжүрүп ап турар бис. Ам бо өртке удур дилиндектерни белеткеп, даргавыс Бай-Тайга арга-арыг ажил-агыының даргазы Аян Борисович Соян, Бай-Тайганың Тээлиден арга-арыг ажилдакчызы Артур Николаевич Хертек база Альберт Очур суглар өрттедип турарывыс бо. Шөлээге турган арга-арыг ажилдакчылары-биле шупту демнешкеш, бөлүктерге чарлып алгаш, аңгы-аңгы черлерге чорултар бис. Хандырылгавыс эки, аш-чемни Барыин-Хемчиктен эккеп берип турар. Кывар-чаар материалдарны база берип турар. Амгы үеде бодувустун чаңгыс машинавыс үрелгинден даргавыс Аян Борисовичиниң хууда машиназын ажыглап тур бис. Үрелген машинавысты септеп алгаш улаштыр ажилдаар бис. Бо чылын кааң болур хевирлиг, өртке удур ажилдарны күштелдирип, чон аразына тайылбыр лекция-беседаларны эрттирип, чурук-плакаттарны бо каш хонуктарда азарын планнап алган бис.

Чорудуп турар

Барыин-Хемчик кожунуң арга-арыг ажил-агыында Петр Маадыевич Саакпын лесник-трактористеп 13 чыл ажилдап келген. Ооң бригадазы бо кыжын Бай-Каът деп черге кыштаан. Бригадада колдуунда шеригден келген, чаа өгленип-баштанган аныяк оолдар ажилдап турар. Артыш Сарыглар — чүдүрүкчү, Владлен Саая — кезикчи дээш, оон-даа өске. Олар орук-чирик үзүлбээнде, сөөлгү чүктөрнү бадырып турар. Бо ажылы доосту

бээрге, кескен чериниң будуктарын чыып аштаарлар. Дош бадар болза, моон ыяш алдынмас болуп турар. Петр Маадыевич 17 харлыындан эгелеп, Аянгаты совхозунга трактористеп ажилдай берген. Ооң трактористээн ниити стажы 30 чыл. Барыин-Хемчиктиң арга-арыг ажил-агыының ажилдаанындан бээр 13 чыл ажа берген.

— Тайгага ажилдаарга хандырылгавыс ажырбас, акша-шалыңын база үезинде ап турар бис,

ынчалза-даа ында-хаая кывар-чаар материал үстү бээр — деп, Петр Маадыевич ажылының дугайында чугаалаан. — Ыяш сөөртүр машинаның чолаачызы Александр Маңнай-оолович Хертек мээң-биле кады ажилдап келген. Арга-арыг ажил-агыының хоочуну кижжи бо.

Лесосекага кыжын ыяш белеткеп, өске үеде пилорамага-даа ажилдай бээр бис. Мактангаш канчаар, ынчалза-даа арга-арыг ажил-агыының пилорамазын даргам Сергей Иванович Манчин кылып көрөм дээрге, шимчеткен кижжи мен болгай мен. Пилорамага улуг үрелишкиннер болу бээрге, мени моон сүрүп бадыра бээр, кылып кааш дедир чедип кээр-ледир мен. Тудугга хереглээр 6,5 метрниң брустарын белеткеп тур бис. Чоокта чаа энергетиктерниң чагы-биле 11 м чагыларын 160 кезекти кылгаш, доостувус. Ону бир неделя дургузунда кылдывыс. Ам өске чагылар база кээр. Ба-жың-балгат тударда херек ыяштар белеткээр дээш, оон-даа өске. Лесхозка чагыг кээр-ле, бис кылып турар бис. Маңаа бок арттыр-базын кызыдып, ыяштың артынчызын токтап каарывыска, оодаар ыяш кылдыр чонга садып турар.

Шагаан-Арыгның арга-арыг ажил-агыында

Анатолий Аракчаевич Биче-оол база Шагаан-Арыг арга-арыг ажил-агыының өрт талазы-биле харыылаар кол инженер Сергей Викторович Шуркин Хайыракан сумузунга өрт өжүрер дружина-ның хуралына лекция-беседа эрттирип, аъттанып чоруур деп турда фотокорреспондентивис ужуражып четтигипкен.

— Мен болза, Шагаан-Арыг арга-арыг ажил-агыының Хайыракан салбырын харыылап турар мен. Өрт болурга, Улуг-Хемниң кайы-даа булуңнарына ажилдай бээрим база бар. Шеригден келгеш, чолаачылап, «ГАЗ-52»-ни хүлээп алгаш, ыяш-топка сөөртүп турган мен. Чоорту «ГАЗ-52»-ден «ГАЗ-66»-же шилчээн кижжи мен. Ынчап чоруй, арга-арыг ажилдакчызы апарган мен. Хайыраканның улуг лесничийи Алдын-оол Тулушев Шойдуң пенсияже үнерге, ооң орнунга арга-арыг ажилдакчызы апарганым бо. Арга-арыг

ажылдакчызына ажилдың планын хуваап каар. Бо чылын берип каан турган планын эки күүсеткен кижжи мен. Ол дээрге аңгы-аңгы ажилдар боор. Чижээлээрге, бо чылын 4 тонна сигенни, 300 килограмм киш-кулааны, 20 килограмм эм үнүштү дужаадым. Тоорук бо чылын тайгаларга шоолуг үнмейн барганындан, планымны чедир күүсетпейн бардым. Эрткен чылын 60 килограмм тоорукту чыггаш, дужааган мен. 1982 чылда шеригден халашкаш, арга-арыг ажил-агыына ажилдап кээримге, студент аныяк оолдар келген. Сергей Михайлович Спирин Шагаан-Арыг арга-арыг ажил-агыының Хайыракан салбырына арга-арыг ажилдакчызының дузалакчызы болуп ажилдаан. Ам ооң даргазы апарган. Казаков болза Шагаан-Арыгның арга-арыг ажил-агыының Хайыракан салбырына даргалааш, ам улуг лесничийи апарган.

Константин Кыргыз Шагаан-Арыгның арга-арыг ажил-агыында 1983 чылдан эгелеп ажилдап эгелээнинден бээр 24 чыл болуп турар. Ол баштай трактористеп кирген. Он чыл ажилдаан соонда лесник-тракторист кылдыр Константинни шилчидип каан. Бо үеге чедир ажилдап турар. Арга-арыг ажил-агыы агентилелиниң талазы-биле Константин Кыргызка бир чыл бурунгаар чаа тракторну берген. Ооң ажылы колдуунда чонга ыяш продукциязын сөөртүрү. Өрт үезинде өртке удур дилиндектер аңдарып турар, чүге дээрге ооң тракторунга өртке удур ажил чорудар андазынны кожуп болур. Тракторнуң херекселинде суг чажар доскаар база кириген. Константин Кыргыз тракторун каскы ажилдарга белеткеп алган. Колдуунда чаш өзүмнер өстүрер черге ажилдап, дйт, хадының чаш ыяштарын олуртуп турар. Трактор башкарып алгаш рейди чоруур, арга-арыгны хынап көөр, арга-арыг камгалаар ажилдар ооң хүлээлгези.

Бо арынны Василий БАЛЧИЙ-ООЛ белеткээн.

Тос кикбоксер Россияның адын камгалаар

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак чурттуң болгаш делегейниң спортчу аренааларына чайынналчак тиелелгелерни чедип ап турар спортчуларны хүлээп алыры чагай чаңыл апарган. Ол кикбоксингге март айда Уфа хоорайга эрткен Россияның чемпионатының тиелекчилери болгаш шаңналдыг черлериниң эдилекчилери оолдар-уругларны март 31-де хүлээп алган. Шериг-оол Дизижинович спортсменнерге чайынналчак тиелелгелери-биле байыр чедиргеш, республиканың чонунуң мурнундан өөрүп четтиргенин илереткеш, май айда Грецияга эртер делегей чемпионатына чедишкинниг киржирин күзээш, Россияның адын аңаа камгалап киржир 9 кикбоксернуң чоруунуң өртээнге 500 муң рубльди бээрин ТР-ниң Саң-хөө яамызынга дааскан.

Хандагайтының элээди уругларның спорт школазының директору, эрткен чемпионаттың тиелекчизи Сергей Куулар Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга спортсменнерни өмүнээзинден көргүскен деткимчези дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Россияның бо чылгы чемпион-

нары-биле таныжынар: оолдар аразындан Буян Далайян (45 кг, Кызылдың №9 школазының сески классчызы), улуг улус аразындан Чаян Хактыг-оол (53,5 кг, ТКУ-нуң студентизи), Александр Сат (55 кг, Кызылдың №5 школазының он бирги классчызы), Чингис Салчак (56,5 кг, ТКУ), Солаңгы

Саая (60 кг, ТКУ), Отсурен Маадыр-оол (64,5 кг, ТКУ), Батый Хертек (70 кг, ХКУ), Сергек Ооржак (60 кг, №5 школаның он бирги классчызы), Дмитрий Кузнецов (55 кг, Шагаан-Арыг хоорай) болгаш Сергей Куулар (85 кг, Хандагайты суур).

Ийги черлерни элээн спортсменнер: Эртерне Монгуш (бешки классчы), Орлан Сымчат-оол (чедиги классчы), Аян Шойдак (камгалакчы), Диана Доктугу (ТКУ) – шуптузу Кызыл хоорайдан, Аяс Ховалыг (тоску классчы), Шулуу-Маадыр Куулар (алдыгы классчы) – кайызы-даа Өвүр кожундан.

Үшкү черни алган кикбоксерлар: Маймуу Монгуш (№1 школаның алдыгы классчызы) болгаш Алишер Абабакиров (сайгарлыкчы) – Кызылдың төлээлери.

катап, Мөңгүн-Тайгаже (3976 м) 10 катап, ооң иштинде кышкы үеде бир катап үнери албан. Артан 7 үнүүшкүнү Тываның өске «үш муңчуларынга» кылып болур.

Даглар бажынче үнгениниң дугайында документ кылдыр маршрут-квалификация комиссиязының тыпсыры шынзыдылга бижиктерни, альпинистин номчу-гажында бижилгени, массалыг информация чепсектеринге чырып-тыгган чүүлдерни болгаш фото-чуруктарны болгаш видеотырттырылганы хүлээп алыр. «Тыва Республиканың хар ирбизи» хүндүлүг аттың эдилекчинге шынзыдылганы болгаш дугаарлыг хөрөк демдээн тыпсыр.

—Бир эвес Бай-Тайгада Кара-Оюк даанга Сергей Шойгунун адын Россияның география нитилели тыпсыптар болза, чаңгыс чер-чурттуувус төрөөн Тываның келгеш, ооң ады-биле адаан дагның бажынче боду ыялап-ла үнер. Ол бүгү делегейде хүлээп алдынган чагай чаңчыл-дыр — деп, Алексей Сандан чугаалаан.

Туристерге болгаш

альпинистерге хүндүлүг ат

Каш хонук бурунгаар республиканың туристеринге болгаш альпинистеринге өөрүнчү болушкун болган.

—Бистиң туристеривис – сугжулар, чадаг аян-чорукчулар, уг-шиг тывыкчылары, альпинистер делегейде хүндүткелдиг 5-6 дугаар категорияларның Тывада кончуг нарын маршруттарын хей удаа эртип турар. Ындыг маршруттарны эрткен туристерге тыпсыр хүндүлүг аттар Россияда болгаш ооң чамдык субъектилеринде бар, а бисте чок. Ынчангаш республиканың туристеринге хамаарыштыр чөптүг эвес бо чорукту эдери-биле «Тыва Республиканың хар ирбизи» деп хүндүлүг атты доктаадырының дугайында саналды ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң коллегия хуралына чоокта чаа чугаалажып көргөш, ону тургузарының дугайында шийтпир хүлээп алдывыс – деп, ук агентилелдин

директорунуң оралакчызы Алексей Сандан бистиң корреспондентивиске чугаалаан. Саналды билдингир альпинистер: М.Б.Ховалыг, Б.К.Янзоо, М.В.Кончук, Д.Е.Чередниченко, М.Д.Томочаков, М.К.Сурунчап, Е.Л.Оюн олар деткээнер.

«Тыва Республиканың хар ирбизи» хүндүлүг атты Тываның 3000 метрден бедик аңгы-аңгы дагларында 30 катап үнүүшкүн кылган альпинистерге болгаш туристерге тыпсыр. Ооң иштинде Кызыл-Тайганың (3121 м) бажынче, Бай-Тайгаже (3129 м), Улуг-Мөңгүлекче (3488 м) бир-бир катап, Ак-Оюкче (3614 м) ийи катап, Мөген-Оюкче (3388 м) ийи катап, Мөңгүлек сынынче (3577 м) үш катап, мурнуу талазындан чаңгыс катап, Кара-Оюкче (С.Шойгу аттыг, 3406 м) үш

ЧАА ДИРЕКТОР ТОМУЙЛАТТЫРГАН

Дүүн Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Професионал болгаш эге өөредилге талазы-биле агентилелдин коллективинге ооң чаа директорун таныштырган. Ол Юрий Хурума болган, мооң мурнунда ТР-ниң Чазак Аппарадының херектер эргелелиниң начальнигинге ажилдап турган.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак мооң мурнунда Професионал болгаш эге өөредилге талазы-биле агентилелдин директорунга ажилдап турган Николай Ооржактың багай эвес ажылын демдеглээн болгаш үр болгаш үрөтүнелдиг ажилдааш, кадының байдалының талазы-биле үнүп чоруп турарын айткан. Ю.Хурума Москвааның күрүне университетинин философия факультетин дооскан, ооң соонда Россияның күрүне албанының академиязынга социология талазы-биле тускай эртемни чедип алган. ТР-ниң Ча-

зааның Аппарадынга кээр мурнунда Тываның күрүне университетинге 17 чыл иштинде башкылаан.

Чаа удуртукчуну эрге-дужаалыныга олуртуп тургаш, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак аңаа ажылчын кадрлар белеткээр херекке чедишкиннерни күзээш, чик болгаш дагның казып тывар болгаш үлетпүрнүн өске-даа адырларында, көдээ ажил-агыда база республиканың чурттакчы чонунуң ачы-дуза чедирилгезинде дыка хей кадрлар чедишпейн турарын айткан. Эге профессио-

нал өөредилгениң талазы-биле арга-дуржулга солчуп, кожавыста Хакасия болгаш Красноярскиже баарын болгаш бүгү Тывада хей санниг ПТУ-ларның материал-техниктиг баазанын быжыглаарынче улуг кичээнгейни салырын Чазак Даргазы сүмелзэн.

ТР-ниң Чазаа бодунуң талазындан 10-15 чыл иштинде Тывага эге професионал өөредилгениң хөгжүлдезиниң тускай угла-нышкынныг программазын белеткеп турар, ону чоокку үеде калбак хуралга сайгарып чугаалажыр. Программада эге професионал өөредилгениң чидиг айтырларын хаара тудуп турар, ында эрге-чагырга башкылар болгаш хей-ниити-биле ону кады шийтпирлээр арганын көөрүн кирип турар.

Альберт ХОМУШКУ.

Часпас адыгжыларның «Часкы согуннары»

Март 29-31 хүннеринде Кызылдың Иван Ярыгин аттыг спорт комплекзинге ча адарыга республиканың «Часкы согуннар» маргылдаазы болуп эрткен.

Хууда бирги чер дээш эртер чаңчыл болган маргылдаага бо чылын 60 ажыг спортчулар киришкен, оларның хей кезии хоорайның школаларының өөреникчилери. Ынчалза-даа бо маргылдааның киржикчилериниң аразында делегей чергелиг маргылдааларның безин тиелекчилери турган. Оларның бирээзинге аныяктар аразында Европаның болгаш Россияның чемпиону, Кызылдың №5 школазының тоску классчызы Сономаа Кууларны адаарга-ла четчир.

Маргылдаа үш хүн уламчылаан болгаш, сөөлгү хүнде уруглар шала турупкан болганын маргылдааның кол судьязы Евгений Тутатчиков демдегледи. Дыңзыг киришти хүнде он-он катап тыртып, адары, шынап-ла, ындыг амыр эвес болгай. Ындыг-даа болза, демисел чидиг болганын спортчуларның алган саннары көргүскен.

Маргылдааның шаңналдыг черлериниң кордакчыларын спаринг хевири-биле илереткен азы өскээр чугаалаарга, ийи кижининче уттурганы үнүп турган. Эр кижилер аразында бирги черни Тываның күрүне университетинин студентизи, Россияның спорт мастери Евгений Ондар 114 санны алгаш, элээн. Ийги черни мастерге кандидат Юрий Юрьевич Ондар алган (109). Үшкү болгаш дөрткү черлерни спорт мастеринге кандидаттар Орлан Ооржак (109) биле Олча Монгуш (108) үлешкенер. Оларның кайызы-даа Кызылдың 3 болгаш 1 дугаар школаларның өөреникчилери.

Херээженнер аразында шаңналдыг черлерни Кызылдың шко-

дөрткү черлерни база-ла спорт мастеринге кандидаттар Сайлык биле Шеңне Саржат-оол (ТКУ-нуң студентизи) угбашкылар үлешкенер.

Бо чылгы «Часкы согуннар» доозулган. Ынчалза-даа республиканың ча адыкчыларының мурнунда республика, чурт болгаш делегей чергелиг маргылдаалар ам-даа хей. Ынчангаш Тыва Республиканың Ча адыкчыларының федерациязының даргазы Борис Балчий-оол маргылдааны хаап тура, ооң бүгү киржикчилеринге эки белеткелди, чаа чедишкиннерни күзээш.

Маргылдааның тиелекчилерин-

лаларының ча адыкчылары кыстар аразында үлешкен. Аныяктар аразында Россияның чыынды команданың кежигүнү, спорт мастери Сономаа Куулар бирги черни алган (109 санныг), ийги черни спорт мастеринге кандидат Юля Ооржак элээн (94). Үшкү болгаш

ге болгаш шаңналдыг черлерни элээннерге федерацияның акша шаңналдарын болгаш дипломнарын тывыскан.

Бистиң корр.

В.Балчий-оолдуң болгаш В.Савиныхтың тырттырган чуруктары.

Чагаалар аразындан

Силерни деткидим

Кезек депутаттарның «Шын», «Эне сөзү», «Тываның аныяктары», «Тыва Республика», бистиң кожунууустуң «Улуг-Хем» солуннарынга хамаарыштыр «солун-сеткүлдериң азырадыкчы хөөндөн үндүрер» дишкеш, амыдыраар арганын кызагдаанынга удур мен. Мен бижикчи, номчукчу кижилер болганымда, ынак солуннарымның салымчолу дээш сагышсырап, оларның кажан үнерин дүңүрел-биле манап, ыглап-даа турдум. А кажан

уурук-сууруктап үңүп эгелээрге, ол дег улуг өөрүшкү чок ышкаш сагындырган. «Улуг-Хем» солунунда А.Бегзин-оолдуң «Кожуун солуну дүңүр!» деп материалы бар. Мен база аңаа улажып, «Бистиң тыва парлагавыс дүңүр!» деп кыйгырып тур мен. Ындыг-ла болзунам, өршээ, Хайыраканым! Силерниң бижикчиңер, силерни деткип олур мен.

Наталья ДУГУР.

Шагаан-Арыг хоорай.

Чонунуң чаңчылдарыңга даянган театр

Тыва черни, ооң чонунуң онзагай болгаш өскелерге демейлешпес уран чүүлүн чуртка хамаанчок, делегейде алдаржыдып чоруур черлерниң бирээзи – Хүндүткелдиң демдээ болгаш Республика орденнериниң эдилекчизи Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, ооң улуг чогаадыкчы коллективи. Баштайгы тыва шини бөдүүн арат чонга 70 чыл бурунгаар бараалгаткан Өргээниң ады бо хүннерде театр уран чүүлүнүң үнелекчилеринге эки билдингир. Узун оруу эрткен чүс чылдың 30 чылдарында ужулталган театрның үндезилекчилери болгаш чоргааралы – Кара-кыс биле Максим Мунзуктарның, Олег Намдарааның, Сергей Ланзының, Алексей Чыргал-оолдун, Хүргүлек Конгарның, Наталья Ажыкмааның, Владимир Монгалыбинниң, Николай Өлзей-оолдун, Александр Таваканың, Борис Бады-Сагааның, Олег Намдарааның, Виктор Көк-оолдун дээш, өскелерниң-даа аттарын тыва көрүкчүлөр эки билдилер, оларның талантызының мөгейкичлери.

Тываның арат Чазааның эгелээшкени болгаш улуг деткимче-зи биле тургустунган театр тургустунганындан бээр 70 чылын болгаш театрның үндезилекчилериниң бирээзи Виктор Көк-оолдун төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн март 31-де байырлыг хурал болгаш концерт-биле демдеглеп эрттирген. Хурал эгелээр мурнунда театрның фойезинге Виктор Көк-оолдун тураскаалының ажыдышкыны болган. Ону ажыдарыңга ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржак, ТР-ниң Культура яамызының удуртукчулары, хоочун артистер болгаш көрүкчүлөр киришкен. Чыылган улус театрның удуртукчулары бо тывыгыр, шын шиитпирин кончуг чүүлдүгүнүп көргеннер. Виктор Шогжапович моон соңгаар театрже кирип келген кижилер буюрун дириг чораан назынында ышкыш чазык-чаагай хурум-зүрүү база уттундурбас мендизибиле уткуп хүлээп алыр болгаш улуг уран чүүл өргээзинче чалаар. Театрның ийги каадында фойеде тыва болгаш орус бөлүктөрүн артистериниң, режиссерларның болгаш бүгү чехтериниң ажылдакчыларының өңнүг чаа фото-чуруктарын аскан. Оларның аразында РФ-тиң болгаш ТР-ниң улустун болгаш алдарлыг арти-

«Бронзовый Витязь» улуг хемчээли-биле ылгалып турган. Сагыш ышкыш болган болза, Акира Куросаваның тырттырганы «Дерсу Узуга» деп уран-чечен фильмин чалап алганы америк киноакадемияның Оскардын база маңаа эккелгеш, бо хөй шаңналдарның аразыңга салган болза, оон-даа эки турган боор деп иштимде бодадым. Чүге дизе, тыва театрның үндезилекчилериниң бирээзи Максим Мунзуктун тыва уран чүүлү алдаржыдып, чонунга чаалап бергени делегей чергелиг эң дээди шаңналдарының бирээзи ол болгай. Шак ыңдыг улуг шаңналга төлөптиг болган россияжи кинофильмнерни, артистерни салаа басып санап болур.

Чыылган көрүкчүлөр кезээниң байырлыг кезээн манап турда, тыва национал оркестр улустун ырлары, тыва композиторларның чогаалдары-биле фойеге бараан болган.

Байырлыг хуралды хөгжүм-шии театрының директору Альберт Кировович Хомушку ажиткаш, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржакка сөстү берген. Шериг-оол Дизижилович чүнүң-даа мурнунда театрның 70 чыл база Виктор Көк-оолдун

турар шиитпирни Чазак деткип турарын айткан.

Театрның орус бөлүүнге хамаарыштыр база өөрүнчүг медээни дыңнаткан: оларга немей үш артисти керээ-биле чалаарын, чалаганы хүлээп алганнарны чурттаар оран-сава-биле хандырарын болгаш салым-чаяанныг орус уругларны театр уран чүүлүнүң өөредилге черлеринче чорударын чугаалаан. Келир үеде орус бөлүккө тускай театр бажыңын тударының шиитпирин Чазак деңгелинге хүлээп алырын, ол ышкыш аныяк көрүкчүлөр театрыңга оран-сава, аныяк артистер, эки шалың-биле дузалаарын, ооң материал-техниктиг баазыңа эде көөрүн демдеглээн.

Чазак Даргазы хөгжүм-шии театрының хөй санныг айтырыгларын шиитпирлээри-биле республиканың тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылгаш, хүлээп алыр сорулгалың чугаалаарга, көрүкчүлөр адыш чаккашкыны-биле хүлээп алган. Хөг-

каның культуразының болгаш уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге кириген ачы-хавыязы база хөй чылдарда үре-түнелдиг ажылы дээш Тываның күрүне шаңналдарын тывыскан. «ТР-ниң улустун артизи» деп хүндүлүг атты Дыртык Бакысович Монгушка, «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты театрның дааранылга цегиниң эргелекчизи Лидия Васильевна Лифановага тывыскан, ТР-ниң Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле театрның бүдүрүлгө чериниң ажылдакчызы Хандыжаа Константиновна Канчыр-оол, Олег Бадыевич Сат болгаш өскелер-даа шаңнаткан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның Даргазы Дандар Көк-Хунаевич Ооржак депутаттарның өмүнээзинден театрның ажылдакчыларыңга юбилейи-биле байыр чедиргеш, республиканың хоочун артистерин сактып, оларның тыва уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге ролюн үнелеп чугаалааш,

Хоорайның культура черлериниң коллективтериниң өмүнээзинден Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору Виктор Васильевич Нагорный, филармонияның мурнундан «Саян» ансамблиниң директору Надежда Даржаа, ТР-ниң садыг болгаш сайгарлыкчы чорук сайыды Людмила Кимовна Салчак, Өвүр кожунунуң чагырыкчызы Иван Шыванович Монгуш, Чеди-Хөл кожунунуң чагырыкчызы Николай Иванович Дартай-оол олар байыр чедиргеннер.

Байырлыг кезээ хөгжүм-шии театрының болгаш күрүнең национал «Саян» ансамблиниң артистериниң солун концерти биле төнгөн.

Театр бо хүннерде бодунуң хүн бүрүде солун, ынчалза-даа чымыштыг ажылдарын катап-ла кылып, чаңчылчаан чурумунче кирипкен. Ол черле ээн, куруг турар эвес, мурнунда хүннерде

Виктор Көк-оолдун допчу намдарыңдан

Ол 1906 чылда Өвүр кожунунуң Торгалыг сумуга төрүттүнген. Кара чажыңдан эгелээш, шору эр болгужеге чедир өг-бүлөзүңгө дузалажып, хөй кадарып чораан. Виктор Шогжаповичниң авазы бүгү Тывага билдингир хам турган. Ынчангаш ол хамнарның алгыжын кончуг эки билди турган болгаш, сөөлүңде сценага хамнарның ролюн чаңгыс эвес катап чедишикинниг ойнап чораан.

19 харлыында Тыва Арат Республиканың хувискаалчы шеринге келдирткен. 1928 чылда салым-чаяанныг оолду ССРЭ-де Чөөн чүк чоннарының коммунистиг институтунга өөредире-биле Москва хоорайже чоруткан. 1935-1937 чылдарда күрүнең театр уран чүүлүнүң институтунга өөренип турган, ону дооскаш, Тываның хөгжүм-шии театрыңга ажылдап эгелээш.

Россия Федерациязының алдарлыг артизи, Тыва Республиканың улустун артизи.

Виктор Шогжаповичниң бижээни болгаш баштай тургусканы «Хайыраан бот» деп ши тыва театрның сүлдө демдээ-биле демей апарган, ооң-биле чылдың-на чаа театр сезонун ажыдары чаагай чаңчыл апарган.

Театрның удуртукчулары болгаш Өвүр кожунунуң чагыргазы бо чайын Торгалыг сумуга Виктор Көк-оолдун 100 чыл оюнга тураскааткан театр уран чүүлүнүң улуг байырлалын эрттирерин планнап турар. Ону республиканың күүсекчи эрге-чагыргазы база деткип турарын Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижилович театр ажылдакчылары-биле каш хонук бурунгаар ужуражып тургаш демдеглээн.

Театрның бөлүк артистери. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

тери: Люндуп Солун-оолдун, Анна Шириин-оолдун, Александр Салчактың, Надежда Наксылдың, Галина Мунзуктун, Анзат Кууларның, Эзир-оол Монгуштун дээш, өскелерниң-даа чуруктары бар. Бо артистер амгы үеде театрның кол артистери, чогаадыкчы коллективтиң өзээ болуп турар. Хоочун артистерниң болгаш театр-биле салым-чолун холбаан сурагылы уран чүүл ажылдакчыларының чураан портреттерин өске ханада кежилдир делгеп аскан. Бо байырлалга келген көрүкчүлөр театрның чурт болгаш делегей чергелиг фестивалдарга, конкурстарга чаалап алган яңы-бүрү шаңнал бижиктери, статуялары-биле база таныжар аргалыг болганы солун. Ол шаңналдарың аразындан Хүлер Маадыр —

төрүттүнгенинден бээр 100 чыл ою-биле ооң ажылдакчыларыңга, бүгү көрүкчүлөргө байыр чедирген. Чазак Даргазы мурнунда хүнде театрның коллективи-биле ужурашканын, артистерниң чогаадыкчы планнары-биле танышканын чугаалааш, олар театрның 70 чыл хемчээлдиг узун оруун төлөптиг эрткенин демдеглээн. Театрның үндезилекчизи Виктор Шогжаповичниң чогаадыкчы амыдыралыңга улуг үнелелди бергеш, ооң адын тыва театрның эдилеп турары чөптүг деп чугаалаан. Ынчангаш улустун артизиниң, хөгжүмчүнүң, драматургтун төрөөн сумузу Торгалыга, республиканың бүгү кожуннарының культура одагаларыңга, школаларга ооң юбилейин бо чылын демдеглеп эрттирер деп

жүм-шии театры чоокку үеде «Академиктиг театр» деп атты алыр дээш ажылдаарын ол күзээн. Шериг-оол Дизижилович театрның ажылдакчыларының чурттаар бажың-балгаттар-биле база багай хандыртыңганыңга доктаагаш, оларга тускай чуртталга бажыңының төлөвилелин ажылдап кылгаш тударын, түңгөндө чоокку үеде артистерниң бо берге айтырыын үзе шиитпирлээрин чугаалаан.

Шериг-оол Дизижилович байыр чедиришикинниг чугаазын төндүрүп тургаш, 2007 чылдың республика бюджетинге Тываның хөгжүм-шии театрыңга эки улуг автобус садып алыр акша-хөреңгини тускайлап кириренин аазаан.

Ооң соонда театрның бөлүк ажылдакчыларыңга республи-

устүкү палатаның мурнундан соодукчуну белекке сөңнээн. Тыва Республиканың культура сайыдының оралакчызы Виктор Сергеевич Чигжит бүгү-деге байыр чедиргеш, яамының мурнундан компьютерни белекке бергеш, театрның бөлүк ажылдакчыларыңга: артист Светлана Беловага, театрның чогаал кезээниң эргелекчизи Эдуард Мижитке, кол чурукчу Начын Шалыкка, Нелля Фокинага яамының хүндүлүг бижиктерин тывыскан.

Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Калчанович Донгак театрның артистеринге хөй каът бажың тудар черни аңгылап бээриниң дугайында шиитпирни хоорай чагыргазы хүлээп алганын дыңнаткаш, театрның ажылдакчызы Белекмаа Кууларга, театрның кол режиссеру Алексей Ооржакка тускай шаңналдары тывыскан.

Театрның хоочуннарының өмүнээзинден Галина Демир-оолвна Дугержаа чүве чугаалаан. Ол театрга барык 60 чыл бурунгаар ажылдап эгелээни, театр институтунга өөренип чораан чылдарын, театрның үндезилекчилерин болгаш хоочуннарын сактып чугаалаан. Россияның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң даргазы Александр Калыгинниң тыва театрга байыр чедирген телеграммазын Тываның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң даргазы Александр Сан-оолович Шоюн номчааш, эвилелдиң хүндүлел бижиин тывыскаш, бодунуң мурнундан өртектиг белекти сунган.

ышкыш бодунуң солун шиилеринче көрүкчүлөрни чалап эгелей бээр. Бо чылгы театр сезонунда безин көрүкчүлөр Василь Быковтун «Ынакшылдың үш хүнү», Нина Сереноттун «Дүлгээзиниң аспаа» деп чаа шиилерни көөр аргалыг болганнар. Театрның кол режиссеру Алексей Ооржактың национал чаңчылдарыңга ажылдап тургаш тургусканы Уильям Шекспирниң «Лир Хаан» деп шинизи бүгү-россияны театр ажылдакчыларының улуг сонургалын оттурган болгаш оларның эң дээди «Алдын маска» шаңналының дөрт номинациязыңга кордакчы кылдыр идип үндүртүнген. Апрель 11-де Москвада Аныяктар театрыңга шиниң конкурстуг бараалгады болур.

Театрның артистери улуг класиктерниң шиилерин мурнунда чылдарда-ла чаңгыс эвес катап тургузуп турган. Оларны театр уран чүүлүңгө ынак муң-муң шыңгы көрүкчүлөрүңгө бараалгадырыңга артистерниң мергежилинге бердингени болгаш салым-чаяаны негеттинер. Ынчалза-даа Санкт-Петербург, Москва болгаш Ярославль хоорайларың театр уран чүүлүнүң дээди өөредилге черлериниң 7 салгалының дозукчулары — шынчы көрүкчүлөрүн каян-даа хомудадып чорбааннар. Шынап-ла, бистиң чоргаарларың, уран-талантызың магадап ханмазывыс ынак артисттеривис кандыг-даа жанрларын, кайы-даа драматургтун шиилерин бедик деңгелге ойнап шыдаарын оларның 70 чыл иштинде эрткен оруу катап-катап бадыткап турар. Юрий КӨК-ООЛ.

Интернеттен...

Кезээн каггаш чорупкан

Керээ езугаар албан-хүлээлгезин эрттирип турар ийи матрос шериг кезээн март 22-ниң кезээнде кара туразында каггаш чоруткан деп «Дагестан» информтастыг агентилел дыңнадып турар.

Олар Камгалал яамызының Дагестанның Карабудахкент районунда шериг кезээнге албан-хүлээлгезин эрттирип турган. 1986, 1987 чылда төрүттүнген матростар, (оларның бирээзи 2004 чылда Тыва Республикадан шериг албан-хүлээлгезин эрттиреринче кыйгырткан), боттарының шериг кезээнден ок чок пулемет биле Калашниковтун автомадын алгаш чоруткан. Болган херектиң чылдагааннарын Каспий флотилияның комиссиясы тодарадып турар, читкен кижилерниң дилээшкинин чорудуп турар. Солдаттарның чоруп болгу дег оруктарында хыналда чорудар черлерни тургускан, Махачкалинск аэропортту, демир-орук станцияларын болгаш автовокзалдарны хынап турар.

«ТЕРРОРИСТЕР» ТОДАРАТТЫНГАН

Сөөлгү үеде Россия Федерациязының девискээринге хөй кижилерниң амы-тынынга четкен террорисчи актылар болгаш оон-даа өске онза айылдыг болушкуннар чаңгыс эвес удаа болган.

Ооң-биле холбаштыр күш структуралары база эрге-хоойлу органнары ол террорисчи актыларга хамаарылгалыг кижилерни дилеп тывар, ооң чылдагааннарын тодарадыр ажылдарны доктаамал чорудуп турар. Ынчалзажок чамдык хамаатылар күш структуралары база эрге-хоойлу органнарының күженишкинин бо ажилыга дуза кадар туржук, оларны кол ажылындан чардыктырып, күш-хөреңгизин чарыгдаттырып, хоойлуга удур хулиганзыг чоруктарны кылып турар.

2006 чылдың эрткен хонуктарында Тыва Республиканың девискээринге террорисчи уткалыг 6 дыңнадыг бүрүткеттинген. Шак ол дыңнадыгларны Кызыл хоорайның дежурный кезээнге телефон-биле билдинмес кижилер дамчыткан. Оларның 4-ү Кызыл хоорайның ниити өөредилге школаларын, 2-зи чуртталга бажынарнын чазылдырарынга кыжанган. Шуптузунга хамаарыштыр кеземче херектерин оттурган.

Оперативтиг истелге ажылдарының түңнелинде амгы үеде ол кижилерниң чамдыктарын тодарадкан. Чижек кылдыр алырга, февраль 14-те Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң дежурный кезээнге телефон-биле хоорайның бир чуртталга бажынында частыр тургузулгуч чүүл салдынганының дугайында дыңнадыг кийрген, 17 харлыг В. туттурган. Март 16-да «02» телефон дугаарында №9 школада бомба салдынганын кыс уруг дыңнаткан. Оперативтиг албан черлериниң кады ажылдажылгазының түңнелинде меге дыңнадыгны ол-ла школаның 1990 чылда төрүттүнген өөренникчизи дамчытканы илерээн. Уругларның «баштактыр», «тенектенир»

Айтырыг-хары

Хүндүлүг редакция!
Мен археолог мергежил чедип алыксап тур мен. Ону чурттуң кайы дээди өөредилге черинге чедип ап болурум? Аргалыг болза, дужаар эртемнерни база айтып берип көрүңерем?

Азиана ДЕНЗИН,
Мөрөн ортумақ школазының өөренникчизи.

Бо айтырыгга Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелдин директору **Лидия Шуртуевна Ондар** харыылаар-дыр:
— Азиана Даниловна, Санкт-Петербург болгаш Новосибирск хоорайларның күрүне университеттериниң төөгү салбырларынга археолог мергежилди чедип ап болур силер. Бо салбырларже кирерде төөгүге, орус дыл болгаш чогаалга шылгалдаларны дужаар. Чаа адааным эртемнерге эки белеткенгеш, ол сурагыг өөредилге черлеринче дужаап кирип алгаш, күзелиңерни чедип алырыңарны күзедим.

Чедишкениң болуңар!

Акымга чоргаарланып чоруур мен

Мээң акымның адын Байыр Александрович Чооду дээр. Алыс төрээң чурту Эрзин кожуунуң Мөрөн суур. Ортумақ школаны дооскаш, шериг хүлээлгезин 1996 чылда Чечен Республиканың Грозный хоорайга эрттирген.

Чечня дугайында кассеталарда болушкуннарны көөрге, кижиниң эт-кежи сооп, сагыш-сеткили аарыыр чораан. Ол хире берге дайын-чаага киржиң, чечен чоннуң амыр-тайбың чуртталгазы дээш үлүг-хуузуң кирип, чеже-мейниң-даа берге үелер турда, аңаа торулбайн, эш-өөрү-биле кады эрес-дидим чоруун көргүзүп, коргунчуг дайын-чаага киришкеш келген акымга чоргаарланып чоруур мен. Ол амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап, республиканың шериг кезээнде эки ажылдап чоруур. Акымны эки ажылы дээш «Кызыгаар кезээниң тергини» деп хөрөк демдээ-биле шаңнаан. Ынчангаш акым, Байырга, чоргаарланып, ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга чедишкениңерни, ак орукту, ааскежикти күзедим.

Аңчы МӨГЕ-ХУРЕҢ,
Кызыл хоорай.

сагыш-биле азы «кичээлге белен эвес болдум» дээш бодал чокка кылган үүлгедиглери дээш хары-салганы буруулуг назы четпээн-нерден аңгыда, оларның ада-иелери база чүктээр.

Частыр тургузулгуч чүүлдер салдынганының болгаш террорисчи актылар белеткелениң дугайында шупту дыңнадыглар меге болуп турзажок, херек бүрүзүнче камгалал, эмчи, өртке удур албан черлериниң болгаш эрге-хоойлу органнарының специалистери үнүп турар. Частыр тургузулгуч чүүлдү тыварының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге үзүктелер. Ол бүгү эвээш эвес материалдыг болгаш моральдыг чидиргилерге чедирип турар.

Частышкын болгаш өске-даа экстремалдыг болушкуннар кылырының дугайында кыжаныг бүрүзү кижилерниң амы-тынынга онза айылдыг тургузуп турар, а ол ышкаш шак ол кижилерниң боттарының бодал алганы кем-херек үүлгедиглерин боттандырган таварылгада, коргунчуг түңнелдерге чедирип болур. Ол бүгүнү Россияның чамдык хоорайларынга болган террорисчи актылар херечилеп турар.

Меге дыңнадыглар – шүңделдиг

Ынчангаш Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелели ада-иелерни ажы-төл кижизидилгезинче чугула кичээңгейни салырыңче база уругларның талазындан харыысалга чок базымнар кыла бээр чоруктарны болдурбазынче кыйгырып тур. Чүге дизе, ол ажы-төл шак ынчалдыр бодунуң чуртталгазы, келир үезиниң оруун дуглап болур.

А мугулай чоруктарның ээлери террорисчи утка сиңген меге дыңнадыг дамчыткан кижини эрге-хоойлу органнары демей-ле тодарадып эккээр болгаш кеземчени онаарын билзе чогуур. Оон аңгыда оларның ада-иезинге оперативтиг а Шумков 11.45 шак турда ишти херектер эргелелиниң дежурныйына дыңнаткан. Школаның ол тускай телефону долгаан кижиниң дугаарын айтып турган: 1-36-83.

Меге дыңнадыг деп даап биллип турза-даа, тускай албаннар ажылдакчылары байдалды, чогуур саавырыны күүседип, истеп эгелээ. Телефон-биле чугаалажыр төп пунктундан долгааны билдинген, шагдаалар аңаа чеде бээрге, каразынчыг элээдилер чок болган. Бо удаада база-ла, мурнунда ышкаш, хөй шүңдел болганы чугаажок.

Телефон дамчыштыр «террор» кылып турарларны милиция болгаш айыыл чок чорук албанының ажылдакчылары дилеп тып турар.

албан черлериниң ажылының чүсчүс муң рубль түңнүг чарыгдалдарын дугладыр.

Түңнелинде республиканың чурттакчы чонун кичээңгейлиг болгаш эскеричел болурунче кыйгырып тура, тускайлаан албан черлерниң чүсчүс оларның, хамаатыларны, деткимчези болгаш дузаның ачызында террорисчи актыларны эге чадазында тодарадып, оларны онза айылдыг түңнелдерге чедирбейн барып болурун сагындыраал.

Д.ХЕМЕР-ООЛ,
Федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР-де эргелелиниң хөй-ниити-биле харылзаалар тудар бөлүү.

ТЕЛЕФОННАПКАШ, ДЕЗЕ БЕРГЕН

Март 27-де Кызылдың 1 дугаар школазы ажылдаваан. Чүге дээрге ол школада бомба чажырып салып каан деп медээ тыптып келген.

Ол дугайын школада таңныыл-камгалакчы С.В. Шумковтун орган вахтазынче назы четпээн хире оол долгааш, ынча дээн чүве-дир,

а Шумков 11.45 шак турда ишти херектер эргелелиниң дежурныйына дыңнаткан. Школаның ол тускай телефону долгаан кижиниң дугаарын айтып турган: 1-36-83.

Меге дыңнадыг деп даап биллип турза-даа, тускай албаннар ажылдакчылары байдалды, чогуур саавырыны күүседип, истеп эгелээ. Телефон-биле чугаалажыр төп пунктундан долгааны билдинген, шагдаалар аңаа чеде бээрге, каразынчыг элээдилер чок болган. Бо удаада база-ла, мурнунда ышкаш, хөй шүңдел болганы чугаажок.

Телефон дамчыштыр «террор» кылып турарларны милиция болгаш айыыл чок чорук албанының ажылдакчылары дилеп тып турар.

Бистиң корр.

Студентилерниң Каткы хүнүнде оюннары

Апрель 1-де Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңыга республиканың өөредилге черлериниң аразында хөглүгбейлер болгаш тывыңгырлар клувунуң түңнел оюннары болуп эрткен. Кызыл хоорайның спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитетиниң организастап эрттиргени бо оюннарда Тываның күрүне университетиниң «Молодежь.гу», Кызылдың эмчи училищезиниң «Медсанбат», экономика болгаш хоойлу-дүрүм техникумунуң «Бумер нью-тайм» болгаш автоорук техникумунуң «Каткы оолдары» командалар киришкен.

Хөглүгбейлерниң болгаш тывыңгырларның чылдың-на эртип турар бо оюннарынга бо удаа база Кызылдың автоорук техникумунуң командазы (удуртукчузу Сергей Лаптев) тиилекчи болган. Бо команда чүгле республика чергелиг эвес, а харын-даа Азия лигазының оюннарынга чаңгыс эвес удаа кирип турган болгаш, белеткели шыырак болган. Оларның оюн-баштак чугаалары, тывыңгыр көргүзүлгери залда аныяктарны каттырып, хөглөдип-ле турган.

Ийги черни Тываның күрүне университетиниң бирги курсчулардан тургустунган чаа команда,

а үшкү черни экономика болгаш хоойлу-дүрүм техникумунуң студентилери алган.

Хоорайның спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитеттин харыысалгалыг ажылдакчызы Аңгырак Ховалыг баштаан жюри кежигүннери Каткы хүнүнде эрткен оюннарның тиилекчи командаларыга дипломнарны болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Апрель 8-те шак мындыг оюннар Кызыл хоорайның школаларының командаларының аразынга эртер.

Бистиң корр.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим киживис, улуларның дуңмазы, бичиилерниң угбазы, чаавазы **Чодураа Даш-ооловна ДОПУИ-ООЛ** үр эвес аар арааш, 40 харлап бар чорааш, чырык өртемчейден, төрелдеринден чарлып чоруткан. Ол Красноярск хоорайга фармацевт эртемин чедип алгаш, Тываның аптека эргелелинге ажылдап чораан.

Үениң аайы-биле сайгарлыкчы ажылче шилчээш, ону билдилег удуртуп, бот-өөредилге-биле Москваның сан-хөө, кредит академиязын майда доозар турган. Дуңмавыс чонунга дузаарга, уруун, оглун эртембилиге өөредип, кижизидип чораан үлгерлиг ие.

Бистиң кажыыдалывысты үлежип, моральдыг, материалдыг деткимчени көргүскен бүгү чонувуска, эш-өөрүңге, чаңгысклассчыларынга, төрелдеривиске, кудаларывыска, коллективтерге четтиргенивисти илереттивис.

Өөңү ишти, уруглары, хөй санныг төрелдери.

***

Бистиң ынак ававыс, угбавыс, дуңмавыс, чаававыс **Ирина Севээнновна ИРГИТТИ** сөөлгү орукче үдешкен республика эмнелгезиниң, Күш-культура болгаш спорт агентилениниң, экономика хоойлу-дүрүм техникумунуң коллективтериниң бодалдары чарыкчыларынга, хөй санныг дөргүл-төрелдеривиске улуг дузаңар дээш четтиргенивисти илереттивис.

Өг-бүлезини, кады төрээңнери.

ШЫН
e-mail:shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор **Артур ХЕРТЕК.**
РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9276. Чагы 34.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээң.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилениниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.